

Adam en de mensheid

Een studie naar de betekenis van het woord toledot in Gen 2,4

Scriptie ter afsluiting van de Master Bijbelwetenschappen

Aangeboden aan dr. M. C. A. Korpel en dr. H. L. M. Ottenheijm

Departement Bijbelwetenschappen
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit van Utrecht

Chris de Jong
8939268

15 april 2014

Inhoudsopgave

Woord vooraf	4
1 Inleiding	5
2 Wat is de toledot-structuur	14
2.1 Inleiding	14
2.2 De structuur	14
3 Kernpunten	18
3.1 Verbinding	18
3.1.1 Weimar	18
3.1.2 Hieke	21
3.2 Vernauwing	26
3.2.1 Weimar	27
3.2.2 Hieke	28
3.2.3 Thomas	29
3.3 Vertegenwoordiging	32
3.3.1 Breukelman	32
3.3.2 Hess	36
4 Tussenstand	38
4.1 Verbinding	38
4.1.1 Holwerda	38
4.1.2 Soorten genealogie	39
4.1.3 Persoon en plaats	40
4.1.4 Intermezzo 1: opschrift of onderschrift	41
4.1.5 Intermezzo 2: De toledot van Noach	42
4.2 Vernauwing	43
4.3 Genesis 2,4	44
5 Conclusies	49
5.1 De aard van Gen 1	49
5.2 Geschiedte-Urgeschiedte	52
5.3 Gen 5: nogmaals beeld van God	53
5.4 Nogmaals de vertegenwoordiger	55
6 Hoe nu verder	57
7 Samenvatting	60
8 Summary	61
9 Literatuurlijst	62

Woord vooraf

Het is naast een groot plezier ook een groot voorrecht geweest zo lang met dit onderwerp bezig te kunnen zijn. Het onderwerp over de structuur van de eerste hoofdstukken van Genesis heeft me geboeid vanaf het eerste begin van mijn studie, een generatie geleden, en misschien ook wel al die tijd daartussen. Soms denk ik dat ik dit verhaal eerder had moeten opschrijven, maar de bijdragen en ontdekkingen die andere theologen in de tussentijd hebben gedaan zijn wezenlijk geweest voor het eindresultaat van de scriptie. Hun allen ben ik daarvoor dankbaar. Die dank geldt ook voor mijn begeleidster Marjo Korpel, die me op koers en in het spoor heeft gehouden. Net als ik heeft zij dit werk naast haar eigenlijke werk in Amsterdam gedaan. Een studie vraagt veel tijd, een scriptie daarnaast nog eens veel geduld, niet alleen van de schrijver, maar vooral ook van de omstanders, voor wie ik al die tijd als het ware met een zandlopertje op mijn voorhoofd heb gelopen, als teken dat er in dat hoofd processen bezig waren waarvan niet bekend was hoe ver die waren. De mensen die me het meest gemist hebben zijn mijn vrouw Nicolien en de kinderen, Pepijn en Eloïse. Tot hen wil ik zeggen: heel heel heel erg bedankt voor de ruimte en ik ben er weer!

Utrecht, 15 april 2014

1 Inleiding

Er is een tijd geweest dat de eerste hoofdstukken van de Bijbel onder vuur lagen van de kant van de wetenschap: we stammen af van de aap en niet van Adam; er is in de bodem geen spoor van een wereldwijde zondvloed te vinden en de ouderdom van de aarde gaat ons voorstellingsvermogen te boven. Die tijd lijkt voorbij; er wordt niet of nauwelijks meer gestreden over discrepanties tussen wat er in de Bijbel staat en wat de wetenschap zegt. Onlangs verschenen in Trouw artikelen met als titel: “Twist over Adam of aap is passé”¹ over de ouderdom van de mensheid, en een kritisch artikel “Het zijn maar kamelen”² over de vraag of Abraham al dan niet beschikte over kamelen als lastdier. Uit het in het laatste artikel geciteerde onderzoek blijkt dat kamelen als lastdier in de tijd van Abraham nog niet bekend waren, omdat aan uit die tijd stammende kamelenbotten de typerende slijtage bij gebruik als lastdier ontbreekt. De vraag die vaak direct daaropvolgend wordt gesteld is of de Bijbel dan wel betrouwbaar is, want er staat toch dat Abraham veel kamelen bezat (Gen 12,16 en Gen 24)? Professor Becking (UU) reageert niet verrast op het nieuws, omdat op elk verhaal in de Bijbel tegelijkertijd een reactie van vertrouwen en wantrouwen past. Hij stelt dat de Bijbel wel vaker anachronismen bevat; het is het lot van veel mondeling overgeleverde verhalen, dat ze beschadigd tot ons komen. Dat doet niet af aan de betrouwbaarheid van de boodschap van de Bijbel.³

Kunnen we de urgentie van de kwestie over de kamelen nog relativeren (“Het zijn maar kamelen”), dit ligt wezenlijk anders bij de vraag naar Adam of aap. Als moderne mensen zijn we gewend het verhaal van Adam in de Bijbel te lezen, gesitueerd in een tijd ruwweg 6000 jaar voor Christus. Adam wordt in de Bijbel genoemd als de eerste mens. Tegelijkertijd worden wij geconfronteerd met wetenschappelijke gegevens die uitgaan van een ouderdom van de mens van enkele miljoenen jaren, om over de ouderdom van de aarde nog maar te zwijgen. Hier staat of valt een opvatting over het ontstaan van de wereld die zo oud is als onze cultuur zelf. In plaats van geschokt reageert Trouw-columnist Rob Schouten gelaten: “De houdbaarheidsdatum van het scheppingsverhaal is nu wel zo ongeveer verstreken”.⁴ Kon Paulus soms nog naar de natuur als getuige van zijn argumentatie verwijzen,⁵ dat ligt nu radicaal anders: ‘leert de natuur ons zelf niet’ dat de aarde en de mensheid ouder zijn dan gedacht? Graaf op een willekeurige plek in de grond en je komt sporen tegen die de Bijbelse geschiedenis in ouderdom verre overtreffen. Kijk naar een willekeurige ster boven je en de afstanden

¹ *Trouw – de Verdieping*, 25 jan. 2014, p. 10-11.

² *Trouw – de Verdieping*, 19 feb. 2014.

³ Elders citeert Becking de oudtestamenticus Valeton, die stelde dat men een berggids ook niet wantrouwt omdat er een knoop van zijn jas ontbreekt. Zie: Bob Becking, “Over het Begin. De actualiteit van Valeton’s visie op Genesis 1-3” in: B. Becking (ed.), *J.J.P. Valeton jr. als mens en theoloog: Studies over een ethisch theoloog bij zijn 100e sterfdag* (MTCVS 2), Utrecht 2012, p. 54.

⁴ *Trouw*, 27 jan. 2014.

⁵ 1 Kor 11,14, over de onpasselijkheid van lange haardracht bij mannen.

en lichtjaren doen je duizelen. Al met al lijkt de rol van de Bijbel in het wetenschappelijke debat uitgespeeld. De twist lijkt inderdaad passé.

De reactie van christenen op deze sporen en fossielen is in grote lijnen vooralsnog een van tweeën: aan de ene kant, aanvankelijk alleen bij de wat vrijzinniger theologen, maar gaandeweg ook in de behoudender kerkgenootschappen, zijn er die het belang van de historiciteit van de gebeurtenissen uit deze fase van Gods verhaal met de mensen relativeren en genoeg nemen met een mythische of symbolische interpretatie; aan de andere kant, bij de orthodoxen, overheerste lange tijd verlegenheid en stilte,⁶ misschien in de hoop dat de evolutietheorie door de feiten achterhaald zou worden en het verhaal van Adam en Eva toch te handhaven zou zijn. De reden dat Adam en Eva moeten blijven is gelegen bij de verzoeningsleer: waarom zou een niet-historische zondeval verzoend moeten worden door een historische zoendood van Christus aan het kruis? Haal de feitelijkheid van de zondeval weg en je hebt geen kruisiging meer nodig. Vanuit dit gezichtspunt is een symbolische of mythische interpretatie, die focust op wat het verhaal als verhaal wil overdragen over de oorsprong van zaken in onze wereld, zonder worteling in de werkelijkheid, van het verhaal van Adam en Eva onacceptabel. Dit argument zal menigeen scholastiek in de oren klinken, maar misschien dat een analyse van die mythisch-etnologische theologie de relevantie van dit dilemma kan verduidelijken.

Mythisch-etnologische uitleg

Een opvatting die vaak gevonden wordt is die waarin Gen 2-3 vooral wordt gezien als een beschrijving van de *condition humaine*: zoals de mens in die verhalen beschreven wordt, zowel geschapen als beeld van God en tegelijkertijd onvolmaakt, dat is hoe de mens is, zowel het een als het ander. Hoe dat zo gekomen is en of daar een volgorde in aan te brengen is, is in deze opvatting niet interessant. De mens is simpelweg een wezen dat *tegelijk* goed en slecht is, dát is de boodschap van het begin van Genesis. De hoofdstukken die volgen zijn eveneens gekenmerkt door deze etiologie, tot aan de roeping van Abraham in hst 12; dan begint de weg van God met de mens pas echt. Bij deze opvatting is er geen conflict met de moderne wetenschap omdat er wordt afgezien van welke feitelijkheid van de geschiedenis dan ook.

Iemand die deze visie breed uitgedragen heeft is Claus Westermann in zijn commentaar op Genesis.⁷ De fase in de geschiedenis van Israël die aan de roeping van Abraham en de daaropvolgende *Vätergeschichte* voorafgaat, noemt Westermann de *Urgeschichte*. Wat daarin beschreven wordt

⁶ Tekenend voor deze houding is de reactie van W. H. Gispen in zijn boek over Genesis, *Schepping en paradijs* (Kok, Kampen, 1966) p. 101: "Ik zie geen enkele mogelijkheid bij de huidige stand van zaken, om de Bijbelse gegevens over Adam als de eerste mens in overeenstemming te brengen met de gegevens over de zeer hoge ouderdom van het mensengeslacht. Volgens de Bijbelse gegevens is Adam een historische mens geweest. Daarom blijft het voor mij bij "non liquet"."

⁷ C. Westermann, Genesis 1-11, *BKAT I/1*. Neukirchener Verlag, Neukirchen (1974), p 376-380.

is geen geschiedenis in onze zin van het woord maar *Urgeschehen*, dat wil zeggen dat het een “unserer Geschichte *jenseitiges* Geschehen (mijn curisvering)” betreft. Gebeurtenissen die in dat universum worden beschreven, onttrekken zich aan onze waarneming. Niet alleen de zondeloze staat is als zodanig aan te merken, maar de hele geschiedenis van Gen 1-12, inclusief Adams ongehoorzaamheid en wat daarop volgt, de zondvloed en de toren van Babel, bevindt zich als het ware op een ander plan, dat anders weergegeven wordt dan dat wat wij heden ten dage onder geschiedenis verstaan. Met Haag⁸ zegt Westermann: de Bijbel “kennt keinen „vorsündlichen Menschen” und somit auch keinen (sc. zondeloze, CdJ) Urstand“. En als die niet bestaat is het ook niet aan de orde om te spreken over een zondeval, zoals in menige dogmatiek gebeurt.

Het begrip zondeval, dat via de laat-joodse theologie, Paulus en Augustinus tot ons is gekomen, is volgens Westermann niet in Genesis terug te vinden en is enkel ontsproten aan het niet meer kunnen onderscheiden tussen *geschichtliche* Wirklichkeit en *urgeschichtliche* Wirklichkeit. De vraag is niet hoe de zonde in de wereld is gekomen, maar waarom de door God geschapen mens begrensd is door dood, lijden, moeite en zonde. De troost zit hierin dat deze mens de door God geschapen mens blijft, ondanks dat het “zum Menschsein gehört, (...), daß der Mensch sich verfehlt; er kann nicht anders Mensch sein als in dieser Fehlsamkeit.” Met andere woorden: het is aan de mens eigen om beperkt en feilbaar te zijn. Westermann somt de kern van de zaak als volgt op:

„Wenn in Gn 2-3 nicht [a] zwei Individuen gemeint sind, sondern die urzeitlichen Repräsentanten der Menschheit, wenn mit dem Ungehorsam und dem Vergehen nicht [b] ein in der *Geschichte* fixierbarer *Augenblick* gemeint ist, sondern *urzeitliches Geschehen*, wenn hier nicht [c] von einem vererbbaaren Sündenstatus und [d] vom Tod nicht als Strafe gesprochen werden kann, dann ist ein unüberbrückbarer Gegensatz zwischen dem, was Gn 2-3 eigentlich sagen wollte, und dem Erforschen der Anfänge der Menschengeschlechts nicht mehr notwendig.“⁹

Derhalve is er volgens Westermann geen kloof meer tussen de visie van de moderne wetenschap over het ontstaan van de mens: De mens van Gen 2-3 is geen historische persoon maar vertegenwoordigt de hele mensheid, de overtreding is geen historisch maar een oerhistorisch gegeven, de zonde is geen erfelijk gegeven en de dood is geen straf.

Bij de beoordeling van een dergelijke visie moet om te beginnen gezegd worden dat de Bijbel inderdaad geen geschiedenisboek is en een beslist andere visie op de werkelijkheid heeft dan die wij gewend zijn. In de verhalen over de schepping en de tuin bijvoorbeeld kunnen we constateren dat het verhaal zoals het is overgeleverd manco's vertoont die soms verdoezeld lijken te worden en soms

⁸ H. Haag, „Der ‚Urstand‘ nach dem Zeugnis der Bibel“ in: *Theol. Quart.* 148 (1968), p. 385-404.

⁹ Westermann, O.c., p. 379 (mijn ordening en cursiveringen).

ook helemaal niet (zoals bijvoorbeeld de vraag waar Kaïn zijn vrouw vandaan haalde). De verhalen zijn een abstractie van wat er “echt” gebeurd is en wel op zo’n manier, dat het de vraag is of we ooit achter de werkelijke gang van zaken komen – of wat daar voor ons voor doorgaat. Dat betekent dat elke uitlegger genoodzaakt is de verhalen op een of andere manier aan te vullen of te duiden, zodat de brug naar onze werkelijkheidsbeleving, rede en zintuigen geslagen kan worden. In die zin doet Westermann niets anders dan het overgrote deel van zijn vakgenoten.

Toch kan de oplossing van Westermann mij niet bekoren. Het bezwaar dat ik er gevoelsmatig tegen heb is dat het resulteert in een fatalistisch mensbeeld. Wat betreft de eerste twee punten van zijn samenvatting zie ik geen reden tot een uitsluitende tegenstelling: een historisch persoon kan heel goed een vertegenwoordiger zijn van alle mensen en een gebeurtenis die oerhistorisch is, dat wil zeggen met gevolgen voor alle mensen, kan heel goed historisch zijn geweest, zoals de uitvinding van de landbouw of stedenbouw. Ook de twee laatste punten kan ik in zekere zin nog meemaken, maar met het loslaten van het historische en daarmee inherent sequentiële karakter van de gebeurtenissen gaat Westermann mijns inziens te ver.

In de eerste plaats kan hij geen recht doen aan de boodschap van Gen 1 “En zie het was zeer goed”, vanwege wat in de erop volgende hoofdstukken wordt beschreven, over de mens in zijn falen en verdreven zijn uit de tuin, ver van Gods aangezicht. Omdat er geen sprake is van historiciteit is er geen ‘eerst’ en ‘dan’, alleen een resultaat. Enigszins vilein zou men het begin volgens Westermann kunnen omschrijven als: “En zie, het was zeer zo-zo”.¹⁰ Met het vervluchten van een zondeloze staat als een oerhistorisch (en geen historisch) gegeven verdwijnt ook de volmaaktheid van de schepping zelf, omdat er geen moment aangewezen kan worden aangewezen dat de aarde goed was; in plaats daarvan overheersen de twee elkaar wederzijds uitsluitende modi van zeer goed en onvolmaakt, met als resultaat de ingebakken dubbelheid van volmaakt–gebroken.

In de tweede plaats: naar mijn idee verwacht Westermann dat wat de Bijbel noemt de *zondigheid* van de mens met zijn *beperktheid*. Dat kan niet de bedoeling zijn van de Bijbel. Niet in de beperktheid van de mens ligt zijn tekort, of in zijn zwakheid, of zelfs zijn sterfelijkheid. Het is de kracht van de paulinische theologie dat dat precies wordt omgekeerd: in onze zwakheid ligt onze kracht. Zonde is in de Bijbel primair relationeel: een daad van ongehoorzaamheid tegen God of zijn wet, en pas secundair ontologisch, een kwestie van status.

Het gevolg van Westermanns visie is een mensbeeld dat gekenmerkt wordt door mislukking. Een cynicus zou op basis hiervan kunnen zeggen “Ach ja, de mens, het is nooit wat geweest en het zal

¹⁰ Dit doet denken aan wat nog wel eens een misser wordt genoemd van de Heidelbergse Catechismus, die inzet bij de zondigheid van de mens in plaats van de goedheid van de schepping. De ‘gereformeerde’ zwaar-moedigheid die daarvan het resultaat is kleeft mijns inziens ook aan de mythologische uitleg. Het is opvallend dat sommige seculiere wetenschappers minder moeite hebben met een utopische oertijd. Zie bijvoorbeeld John Zerzan, *Why Primitivism* (<http://johnzerzan.net/articles/why-primitivism.html>).

ook nooit wat worden". Het verschil tussen *Urgeschichte* en *Geschichte* dat Westermann hanteert, en dat goed beschouwd op deze plaats in de Bijbel niet wordt gepropageerd, is te zwak om deze conclusie te vermijden.¹¹ En zo snijdt het gereformeerde bezwaar toch hout: gebeurtenissen die buiten de geschiedenis liggen, kunnen die wel verzoend, geheeld worden door een historische daad?

Dit brengt mij ertoe toch te zoeken naar een uitleg van de eerste hoofdstukken van Genesis die de historiciteit van de gebeurtenissen wat hoger inschat dan Westermann en met hem vele anderen doen en bovendien een eind maakt aan het moderne doemscenario.

"Historische" interpretaties

Dat de orthodoxie moeite heeft gehad met de mythologisering van Gen 1-3 is een understatement. De laatste tijd is echter ook bij hen een beweging zichtbaar om het verhaal van de schepping in zes of zeven dagen los te laten, al dan niet met de historiciteit van het verhaal van de tuin, van Adam en Eva en de slang.¹² Toch is het de vraag of de theologische erosie op zijn plaats is. Kijken we verder terug in de tijd dan is een aantal creatieve geesten te onderscheiden dat zich niet liet intimideren door de wetenschap en zocht naar een uitleg waarin naast een erkenning van de ouderdom van de aarde plaats is voor de erkenning dat de Bijbel ook in de eerste hoofdstukken op wat voor manier dan ook geschiedenis wil beschrijven. De ontvangst van deze ideeën in de kerk is niet welwillend geweest, met als gevolg verlies voor beide partijen.

La Peyrère

In de 17e eeuw ontwikkelde Isaac la Peyrère een model¹³ waarin ruimte was voor een mensheid naast en vóór een historische Adam, de zgn. pre-adamieten. De drijfveer voor hem was niet de groei van de wetenschappelijke kennis over de vroegste geschiedenis van de aarde, maar verhalen van ontdekkingsreizigers die van over de hele wereld met beschrijvingen kwamen over andere volkeren en culturen. La Peyrère had er moeite mee om te geloven dat die volkeren allemaal afstammelingen van Adam waren. Ter onderbouwing van zijn twijfel wees hij op een passage uit Paulus' brief aan de Romeinen, hst 5,12-14. Paulus schrijft hier, zo zegt La Peyrère,¹⁴ over mensen die anders dan Adam zondigden, dat wil zeggen, zonder dat er een wet aan ten grondslag lag als in het geval van Adam.

¹¹ Hiermee wil ik niet zeggen dat de Bijbel dit verschil helemaal niet kent; naar mijn idee is dat namelijk wel het geval. Mijn bezwaar is dat Westermann de overgang van *Urgeschichte* naar *Geschichte* veronderstelt op een plaats waar de tekst zelf er geen aanleiding toe geeft.

¹² Men denke aan de recente uitspraken van voormalige creationisten als Willem Ouweneel en Andries Knevel.

¹³ Beschreven in: *Systema theologicum ex Prae-adamitarum hypothesi*, s.l., 1655.

¹⁴ Commentaar op de Romeinenbrief: *Praeadamitae. sive exercitatio super Versibus duodecimo, decimotertio, & decimoquarto capitis quinti Epistolae D. Pauli ad Romanos. Quibus inducuntur Primi Homines ante Adamum conditi*. Elsevier, Amsterdam, 1655. Een goed overzicht van de geschiedenis van La Peyrère geeft Van Asselt in zijn artikel *Adam en Eva als laatkomers* (2005).

Dus, concludeerde La Peyrère, was er een wet ten tijde van Adam, krachtens welke zijn ongehoorzaamheid werd gestraft, en waren er mensen die zondigden 'anders dan hij' (= Adam), toen de 'wet' nog niet aan Adam was gegeven. In deze passage vond La Peyrère als het ware de rechtvaardiging voor zijn vermoedens. Deze gedachte voegde zich bij de gedachte die hij als kind al had ontwikkeld en die ons bekend in de oren klinkt: voor wie moest Kaïn vrezen (Gen 4,14) en waar haalde hij zijn vrouw vandaan? Volgens La Peyrère waren die eerdere mensen of pre-adamieten de voorvaderen van alle mensen en was Adam de voorvader van alle Joden. De schepping van de 'heidenen' wordt beschreven in Gen 1 en de schepping van Adam en Eva, de Joden, staat beschreven in Gen 2. Op deze manier dacht hij recht te doen aan de diversiteit van de culturen van vreemde volkeren en hun wereldwijde verspreiding aan de ene kant en de verhalen in Genesis.

Zijn theorie werd door zowel de Rooms-katholieke als protestante geestelijken verworpen met een veelvuldige verwijzing naar secundaire Schriftpassages over Adam als eerste mens, Eva als moeder van alle levenden en naar de geslachtslijsten in Genesis en Lukas die beginnen met Adam. Nuancering van of een open gesprek over de uitleg zoals La Peyrère voorstond verdween weer voor lange tijd in de la en La Peyrère moest zijn ideeën herroepen. Door het ontbreken van dat gesprek bleven de wetenschappelijke argumenten echter onaangetaast. De aanhangers van La Peyrère's theorie schoven snel op in de richting van moderniteit en vrijzinnigheid. Later werd zijn werk een van de uitgangspunten van modern racisme en de verdediging van slavernij.¹⁵ Het is sterk de vraag of dit gebruik in de lijn ligt van de bedoelingen van La Peyrère.

Stellingwerff

Een nieuwe poging komt van de hand van Stellingwerff, in zijn in 1965 verschenen boek *Oorsprong en toekomst van de creatieve mens*.¹⁶ Hierin komt hij, uitgaande van aan de ene kant de wetenschappelijke gegevens die wijzen op een oeroude aarde en aan de andere kant het verhaal over een historische Adam dat hem plaatst in een cultuur van enkele duizenden jaren geleden, tot de volgende opties:

- a) de wetenschappelijke data negeren en blijven uitgaan van een ouderdom van de aarde en de mens van ongeveer 8000 jaar; (dit is de positie van veel evangelicale stromingen)
- b) de geschiedenis van Adam verleggen naar de tijd die de wetenschap aangeeft als de tijd van de eerste mens;
- c) Adam was niet de eerste mens, tenminste niet in tijd.

¹⁵ Michael Barkun, *Religion and the Racist Right: The Origins of the Christian Identity Movement*. University of North Carolina Press (1996).

¹⁶ J. Stellingwerff, *Oorsprong en toekomst van de creatieve mens*. Buijten en Schipperheijn, Amsterdam (1965).

Positie a) acht Stellingwerff niet te handhaven, willen we op een wetenschappelijke manier met de Bijbel omgaan. Positie b) heeft als probleem dat er een lange periode ontstaat die niet wordt genoemd in de Bijbel, terwijl nauwelijks is aan te geven wanneer die eerste mens precies is ontstaan. Positie c) is de optie waarbij volgens Stellingwerff recht wordt gedaan aan zowel de wetenschappelijke gegevens als aan het primaat van Adam. Deze oplossing heeft echter de schijn tegen. Op verschillende plaatsen lijkt Genesis het chronologisch primaat van Adam te bevestigen, zoals ook Stellingwerff zelf schrijft. Desondanks houdt hij vast aan zijn hypothese. Hij lijkt ermee te suggereren dat we de verhalen over de schepping en Adam en Eva in de tuin eigenlijk niet goed gelezen hebben. In zijn boek doet hij derhalve het verzoek aan de theologie om zijn hypothese te onderzoeken op houdbaarheid, omdat hij dit buiten zijn eigen competentie acht.

Het is jammer dat de theologie nooit op dit verzoek is ingegaan.¹⁷ In deze studie wil ik een poging doen dat alsnog te doen. De vraag van Stellingwerff en tevens probleemstelling van deze studie is: Biedt de vertelling over de schepping in Gen 1 en “Adam” in Gen 2 en 3 ruimte voor de idee dat deze gelezen moet worden als een geschiedenis binnen het kader van een reeds aanwezige mensheid? Dit houdt volgens Stellingwerff concreet in:

1. “Dat aan de openbaring aangaande de eerste mens ten grondslag ligt een historische gebeurtenis om[s]treeks 6000 jaar voor Christus;
2. dat Adam wel de eerste mens was in kerugmatische zin, maar niet in chronologische zin;
3. dat het verhaal van Adam gezien en gelezen moet worden als een geschiedenis binnen het kader van een reeds aanwezige mensheid.”¹⁸

Tegen de gangbare orthodoxe opvatting in zoekt Stellingwerff naar bewijzen of signalen van een *Vorlage* die rekening houdt met een bestaande mensheid ten tijde van Adam. Tegen de tendens van mythologisering of vergeestelijking in is voor deze hypothese kenmerkend dat zo veel mogelijk recht gedaan wil worden aan de rol die de Bijbel toekent aan Adam als eerste mens.

Bij de bestudering van het onderwerp zal het nodig zijn Gen 1 aan de ene kant en Gen 2-3 aan de andere kant onderscheiden te behandelen. Het is jammer dat de eerste hoofdstukken van Genesis zo vaak over één kam worden gestreken. Genesis 1 gaat over de schepping in zeven dagen,

¹⁷ De enige zakelijk reactie kwam van Gispén, zie noot 6. De bespreking van het boek in *NTT XXI* (1966-1967) p. 63v. is vooral methodisch van aard. De recensent (K.H. Roessingh) leek met name teleurgesteld over het ontbreken van een theologische onderbouwing en een dialoog met theologen als Bultmann, die voor de mythologische interpretatie gaan. De hypothese van Stellingwerff werd in de jaren 90 nogmaals geopperd door de geoloog (!) Davis Young (overigens zonder dat hij Stellingwerff citeert) in: *The Antiquity and the Unity of the Human race Revisited*, in: *Christian Scholar's Review XXIV: 4*, 380-396, 1995. In deze scriptie zal ik uitgaan van de hypothese zoals die is uitgewerkt door Stellingwerff, omdat die, hoewel minder recent dan die van Young, uitvoeriger is.

¹⁸ Stellingwerff, o.c., p. 138.

terwijl de hoofdstukken 2 en 3 verhalen over de schepping van de mens en zijn vrouw, de tuin en de slang.¹⁹ Ongetwijfeld duidt de krantenkop *Twist over Adam of aap is passé* op de ontstaansgeschiedenis van de aarde en de mens in Genesis 1, maar Adam en Eva en de tuin komen in dat verhaal niet voor. Of de twist nu passé is of niet, het is geen zuivere tegenstelling. Is het dan mogelijk het verhaal over de schepping in zes dagen anders interpreteren dan het verhaal over Adam en Eva, en zo ja, op basis waarvan? Hoe de twee verhalen zich tot elkaar verhouden is een vraag die in deze scriptie uitgebreid aan de orde zal komen.

Diachroon/synchroon

Dit laatste punt is bijzonder heikel. De twee scheppingsverhalen worden meestal gescheiden langs de lijn van de zgn. bronnensplitsing, waarbij Gen 1 tot de P- of priesterlijke bron behoort en Gen 2-3 tot de J-bron. Lang is deze passage belangrijk geweest in de studie naar de bronnen van Genesis, waaruit bijvoorbeeld conclusies werden getrokken over het karakter van beide bronnen. Dat heeft ervoor gezorgd dat de studie van deze tekst getekend is door de diachronische vragen en problemen die onderzoek naar de bronnen met zich meebracht. De vraag naar de narratieve verhouding van beide hoofdstukken tot elkaar is vrij recent, maar ook hier wordt die overschaduwd door diachronische premissen; zo is er bijvoorbeeld nog veel onduidelijkheid over de vraag of en in hoeverre de verhalen naar elkaar verwijzen en effectief elkaars context kunnen zijn. Dat maakt dat men met een diachronische uitleg van dit gedeelte in een drijfzand terecht komt van waaruit het zoeken naar een betekenis zeer moeizaam zal zijn.

Dit maakt de keuze tussen een diachronische en synchronische benadering complex, want ook de synchronische benadering kent valkuilen. Vóór de oorkondenhypothese ontwikkeld werd, was het gebruikelijk de twee scheppingsverhalen volledig tot elkaar te herleiden. De schepping van de mens werd bijvoorbeeld in zijn geheel ingepast in het schema van Gen 1, met als gevolg een draaiboek voor de laatste scheppingsdag, waarin achtereenvolgens de schepping van de mens en de vrouw, en de zondeval geplaatst werden.²⁰ Naar mijn idee wordt met deze oplossing de eigenheid van de twee verhalen miskend. Bovendien is het moeilijk voor te stellen dat, terugkijkend, God aan

¹⁹ Strikt genomen gaat het verhaal van de schepping in zeven dagen door tot en met Gen 2,3, maar voor het gemak zal ik in deze scriptie naar de twee verhalen verwijzen met de aanduiding Gen 1 en Gen 2-3.

²⁰ Talmud Bavli, Sanhedrin 38b: "(...) De [zesde] dag bestaat uit 12 uur. In het eerste uur werd Adams stof verzameld; in het tweede werd het tot een vormeloze massa gekneed. In het derde werden zijn ledematen gevormd; in het vierde ontving hij zijn ziel; in het vijfde ging hij op zijn voeten staan; in het zesde gaf hij [de dieren] hun namen; in het zevende werd Eva zijn gezelschap; in het achtste bestegen zij gezamenlijk het bed en kwamen er met zijn vieren weer af; in het negende werd hem verteld niet van de boom te eten, in het tiende zondigde hij; in het elfde werd hij veroordeeld en in het twaalfde verdreven [uit Eden] en vertrok hij (...)." (mijn vertaling). Ook Rasji en de theologen van de Reformatie hanteren in grote lijnen deze uitleg.

het eind van de schepping kon zeggen dat het zeer goed was, terwijl er in die wereld al sprake was van ongehoorzaamheid en verdrijving.

Een synchronische benadering hoeft niet te betekenen dat de narratieve stof allemaal op het zelfde niveau ligt; als de tekst aangeeft dat er een nieuw hoofdstuk begint, of anderszins aangeeft dat een nieuw gedeelte anders gelezen moet worden, dan moet daar ruimte voor zijn. Deze scriptie gaat uit van de tekst van Genesis zoals die aan ons is overgeleverd en wel als een redactionele eenheid van oudere gedeelten en bronnen, met daarin een zekere structuur en ordening. Die structuur van Genesis draait voor een groot deel om het begrip *toledot*, dat op zo'n tien plaatsen voorkomt, telkens als verbindingswoord tussen twee verhalen of episoden. Het woord komt ook tussen Gen 1 en 2 voor, wat het belang van onderzoek naar het gebruik ervan in Genesis vergroot. De deelvragen die hierbij aan de orde komen zijn: Wat is de betekenis van het begrip *toledot* in Genesis in het algemeen en op deze plek in het bijzonder? Heeft het begrip een betekenisverandering²¹ ondergaan? Hoe worden de teksten voor en na het gebruik van de term *toledot* gekwalificeerd?

Achtereenvolgens zal ik een overzicht geven van de discussie betreffende enkele hoofdpunten in de uitleg, om van daaruit een schets te geven van een nieuw zingevend verband tussen hoofdstuk 1 aan de ene kant en 2 en 3 aan de andere kant. Ten slotte zal ik komen met conclusies en punten die verder onderzoek nodig hebben.

²¹ De vraag naar een verandering van betekenis is meer diachroon dan synchron georiënteerd, maar dient wel aan de orde te komen bij de bestudering van de verschillende interpretatiestrata van een tekst.

2 Wat is de toledot-structuur

2.1 Inleiding

Het boek Genesis heeft een imposante onderzoeksgeschiedenis. Er zijn niet veel Bijbelstukken die zo intensief onderzocht en ontleed zijn als juist dit, het eerste boek van de Bijbel. Zo vond bijvoorbeeld de oorkondehypothese, die de Pentateuch in verschillende brondocumenten J, E, D en P, opdeelde, zijn oorsprong in het onderzoek van Genesis. Hoewel die theorie nu aan de nodige kritiek onderhevig is, bestaat onder velen nog steeds de consensus dat Genesis het resultaat is van de arbeid van vele schrijvers en vele jaren.

De laatste jaren is echter de trend zichtbaar om niet zozeer naar de voorgeschiedenis van de tekst te kijken, als wel naar het boek in zijn geheel, zoals wij dit nu kennen. Deze trend, die ook in het onderzoek naar Genesis te vinden is, sluit aan bij een accentverschuiving van het onderzoek van de tekst en zijn veronderstelde *auteur* naar de tekst als werk van een *redacteur*. Een van de redenen voor deze wijziging is het besef dat de structuur van oude teksten vaak van doorslaggevend belang is voor de betekenis ervan, en dat voor die structuur de redacteur verantwoordelijk wordt gehouden. Zo beschouwd zou het als een groot voordeel beschouwd kunnen worden dat het boek Genesis is voorzien van duidelijke structuurmarkers in de vorm van de toledot-formules. Ondanks dat heeft het vrij lang geduurd voor de theologie de waarde van dit gegeven heeft kunnen verzilveren.

Ongetwijfeld zal hierbij meegespeeld hebben dat het lang niet altijd duidelijk is geweest wat die structuur nu precies kon betekenen. Inmiddels is er in ruime mate literatuur over het fenomeen voorhanden, die de diverse mogelijkheden in betekenis presenteren. Deze scriptie leunt wat dat betreft nadrukkelijk op oude ideeën.

2.2 De structuur

Het boek Genesis zoals het in de canon is opgenomen, bestaat uit verschillende delen, die telkens worden geopend met een versie van de zogenaamd toledot-formule. Het woord *toledot* betekent letterlijk *nakomelingen* of *verwekkingen*, van het werkwoord ילד, *voortbrengen* of *baren*. Die formule luidt in het hebreuws אלה תולדת of ואלה תולדת, getranscribeerd (*w^e*)'ēlleh to^fdōt, met de betekenis “Dit zijn de nakomelingen”, gevolgd door de naam van een persoon of, in Gen 2,4, de hemel en de aarde. Op een plaats (5,1) luidt de formule זה ספר תולדת (*zèh sēfer to^fdōt*), “Dit is het boek van de nakomelingen...”, als opschrift opgenomen boven de genealogie van Adam. Een overzicht van alle toledot-formules:

Gen	Formule	Vertaling (NBV)
2,4	אלה תולדות השמים והארץ	Dit is de geschiedenis van de hemel en de aarde.
5,1	זה ספר תולדת אדם	Dit is de lijst van Adams nakomelingen.
6,9	אלה תולדת נח	Dit is de geschiedenis van Noach en zijn nakomelingen.
10,1	ואלה תולדת בני נח שם חם ויפת	Dit zijn de nakomelingen van Sem, Cham en Jafet, de zonen van Noach.
11,10	אלה תולדת שם	Dit zijn de nakomelingen van Sem.
11,27	ואלה תולדת תרח	Dit is de geschiedenis van Terach en zijn nakomelingen.
25,12	ואלה תולדת ישמעאל	Dit zijn de nakomelingen van Ismaël.
25,19	ואלה תולדת יצחק בן אברהם	Dit is de geschiedenis van Abrahams zoon Isaak en zijn nakomelingen.
36,1	ואלה תולדות עשו	Dit zijn de nakomelingen van Esau.
36,9	ואלה תולדות עשו	Dit zijn de nakomelingen die Esau ...
37,2	אלה תולדות יעקב	Dit is de geschiedenis van Jakob en zijn nakomelingen.

Tabel 1 Vindplaatsen van de toledot-formule

Ondanks dat er geen slotformule lijkt te zijn bij de toledot-gedeeltes, stopt het gebruik van de term bij het eind van Genesis, de sporadische vermeldingen in Num. 3,1 en Ruth 4,18 daargelaten.²² Nadrukkelijk begint Exodus met de formule *שמות ואלה*, *w^e’ēlleh s^jmōt*, “Dit zijn de namen” in plaats van *’ēlleh to^ldōt*. Dit lijkt te betekenen dat de formule specifiek voor Genesis is bedoeld.

Zoals gezegd is de letterlijke betekenis van het woord toledot ‘nakomelingen’ of ‘verwekkingen’. De persoon die op de formule volgt is te zien als de stamvader, wiens verwekkingen in het erop volgende tekstgedeelte in beeld komen. Het schoolvoorbeeld van een situatie waarin de letterlijke vertaling van toepassing is, zijn de plekken waar de nakomelingen genoemd worden in een lijst met een vaste, zich repeterende opbouw, het geslachtsregister; die bevinden zich (van Adam) in Gen 5 en (van Seth) in Gen 11,10.

Niet alle toledot-secties bevatten echter geslachtsregisters. De tekst die op de formule volgt is verschillend van karakter; soms is het een genealogie, soms een narratief gedeelte. De betekenis van ‘nakomelingen’ is dan moeilijker aan te houden, zoals bijvoorbeeld in Gen 37,2 waar vertellingen volgen, of in situaties waarin het geslachtsregister erg kort is (als in Gen 25,19, slechts één vers lang). Omdat de hoofdpersonen van de sectie in Gen 37,2vv de zonen van Jakob zijn, gaat het wel over hen, maar het woord toledot heeft dan meer de betekenis van beide begrippen: ‘nageslacht’ en ‘gebeurtenissen’.²³ Dit alles maakt dat het niet goed mogelijk is voor elke instantie dezelfde vertaling aan te houden.

²² Hoewel de formule op die plaatsen wordt gebruikt, lijkt de structuur die in Genesis door dit begrip wordt bepaald, niet mee te komen. De referentie aan die structuur is er wel, maar de structuur zelf, afgezien van de geslachtsregisters die volgen, niet.

²³ J. Scharbert (Der Sinn der Toledot-Formel in der Priesterschrift in: *Wort – Gebot – Glaube: Beiträge zur Theologie des Alten Testaments*. Walther Eichrodt zum 80. Geburtstag. Zusammen mit Johann Jakob Stamm

Lange tijd is de logica van de structuur onduidelijk geweest, naast de vraag in hoeverre de schrijver/redacteur er überhaupt een logisch geheel mee probeerde neer te zetten. Er lijkt bijvoorbeeld geen overeenkomst te zijn tussen de spelling van de formules, al dan niet (enkel of dubbel) plene of defectief gevocaliseerd, en de functie of de aard van het volgende gedeelte. De verleiding is groot om de tien formules te zien als opschriften van een opeenvolgende reeks waarmee het hele boek Genesis wordt omvat, maar dat is te simpel. Verscheidene eigenaardigheden zijn er te vinden bij het gebruik ervan:

- *Verbinding*: Hoewel de toledot-formule door heel Genesis heen te vinden is, begint het boek er *niet* mee. In plaats daarvan vinden we de bekende woorden “In den beginne...”. Pas in Gen 2,4 komt de toledot-formule voor het eerst voor, vlak na de afronding van het verhaal van de schepping in zeven dagen. Maar waar begint de toledot-structuur nu precies? En wat is de verhouding tussen het gedeelte tot aan de eerste formule en de erop volgende toledot-episodes?
Verder valt op dat de reeks toledot-secties geen aaneengesloten keten is: meestal volgt de een de ander op, maar er zijn ook toledot die simpelweg “ophouden”, zoals die van Ismaël en Esau. Is dat opzet of kijken we niet goed? Welke rol spelen de genealogieën op deze plaatsen?
- *Vernauwing*: Vroegere onderzoekers maakten melding van het fenomeen van vernauwing of *Einengung*. Wat is dat en vindt dat bij elke toledot-instantie plaats?
- *Onderwerp*: Vaak wordt ervan uitgegaan dat het levensverhaal van degene wiens toledot beschreven wordt in die sectie centraal staat. Maar ook dit is niet het geval. Als regel vertelt de toledot-episode het verhaal van de *nakomelingen* van de naamgever van de formule. Zo gaat de toledot van Sem over de zonen van Sem en die van Terach over de nakomelingen van hem, en wel met name Abraham.
- *Omvang/clustering*: De secties die door de reeks toledot-formules worden ingeleid zijn zeer verscheiden in lengte. De kortste sectie, die van Sem, beslaat 17 verzen, de langste twee zijn die van Terach en Jakob, die elk zo’n dertien hoofdstukken beslaan.
- *Syntax*: Er is sprake van een variatie in de formules; soms staat er “Dit is de toledot”, andere keren “En dit is de toledot”. Bij Gen 5,1 staat “Dit is het boek van de toledot”.
Wat betekenen die verschillen?

und Ernest Jenni; herausgegeben von Hans Joachim Stoebe. p. 45-56. Zwingli Verlag, Zurich.) p. 51: „[T]o^ldot umfaßt hier nicht nur die Generationenfolgen, sondern auch die im Rahmen der Verwandt(52)schaftsbeziehungen sich abspielende Geschichte, an der alle zu dem angeführten Stammbaum gehörenden Individuen schicksalhaft Anteil haben.“

Van deze lijst zal de scriptie voornamelijk ingaan op de punten Verbinding, Vernauwing en Vertegenwoordiging (een nadere duiding van het begrip Onderwerp). De overige punten zullen in dit hoofdstuk kort besproken worden.

Omvang/clustering

Bepaalde toledot-secties zijn erg lang, andere kort. De toledot van Terach is zo lang dat vaak gedacht wordt dat er sprake is van twee clusters toledot: die van vóór Abraham en na Abraham. Mij lijkt die verdeling toevallig, of beter: veroorzaakt door het feit dat de toledot van Terach onder andere over Abraham gaat, de persoon die het lange tijd zonder nakomelingen moet stellen. In plaats daarvan spreken de verhalen over belofte en verbond, waarmee de voortgang sterk wordt opgehouden. Pas als de nakomelingen van Abraham zijn geboren, kan het verhaal van de generaties verder gaan – en dan nog haperend, getuige de vermelding van de aanvankelijke onvruchtbaarheid van Rebekka.²⁴

Door verschillende onderzoekers is opgemerkt dat de toledot-structuur zelfs tegen de historische tijd gevolgd wordt.²⁵ De voorouder wordt gevolgd tot zijn voleinding voordat de volgende generatie gevolgd wordt; Abrahams dood wordt vermeld voordat het verhaal verder gaat met Izaäk, Izaäk wordt begraven voordat het verhaal verder gaat met Jakob, hoewel Jakobs vertrek naar Egypte nog plaatsvindt bij het leven van Izaäk, als we uitgaan van de in Genesis genoemde leeftijden.

Syntax

Een andere reden die wordt gezien om onderscheid te maken tussen de toledot onderling is gelegen in de formulering. Een aantal keer luidt de formule “en dit is de toledot van ...”, dus met toevoeging van het woordje “en”. Dit is het geval bij Gen 10,1 (zonen van Noach), 11,27 (Terach), 25,12 (Ismaël), 25,19 (Izaäk), 36,1 en 9 (Esau). In ieder geval de drie zijlijnen vallen daaronder maar ook de toledot van Terach en Izaäk. De formule zonder “en” is te vinden bij Gen 2,4 (de hemel en de aarde), 5,1 (Adam), 6,9 (Noach), 11,10 (Sem) en 37,2 (Jakob). Hieke kiest ervoor om deze toledot aan te merken als ‘hoofd’toledot en de andere als daaraan ondergeschikte; dat is goed mogelijk, maar ik zie geen grote verschillen in de rang of betekenis van de passages. De betekenis van de formule in Gen 5,1 (“Dit is het boek van de nakomelingen van Adam”) zal in de paragraaf over de Vertegenwoordiging aan de orde komen.

²⁴ Vgl. B. Holwerda, *Dictaten deel 1: Historia Revelationis veteris testamenti*. Eerste aflevering. Kampen (niet in de handel), 1954, p. 19.23.

²⁵ Zo bijvoorbeeld D.M. Carr, *Βίβλος Γενέσεως Revisited: A Synchronic Analysis of Pattern in Genesis as Part of the Torah*. *ZAW* 110, p. 166.

3 Kernpunten

In dit hoofdstuk zal een aantal theologen besproken worden met een uitgesproken mening over de toledot-structuur. Achtereenvolgens zullen de structuur *an sich* (onder het begrip verbinding), de vernauwing en het begrip vertegenwoordiging behandeld worden. De overgang van *Urgeschichte* naar *Vätergeschichte* zal in het daaropvolgende hoofdstuk aan de orde komen. Ik beperk me telkens op enkele theologen per issue, met bijdragen van anderen wanneer ze een visie hebben die een belangrijk punt in iemands betoog kan onderbouwen of weerleggen. Op basis van deze bespreking zal ik in een volgend hoofdstuk komen tot een verantwoording van mijn eigen keuzes hieromtrent. Over de toledot-structuur *an sich* (Verbinding) zal ik de visie van Weimar²⁶ bestreken vanuit zijn diachronisch gefundeerde visie, en van Hieke²⁷ vanuit zijn synchronische visie. Op het punt van de vernauwing zullen weer Weimar en Hieke aan het woord komen, met Thomas²⁸ vanwege zijn visie op het verbond. Onder de paragraaf Vertegenwoordiging zal Breukelman²⁹ aan het woord komen vanwege zijn onderscheidende visie.

3.1 Verbinding

3.1.1 Weimar

Weimar ziet de oorsprong van de toledot-structuur liggen bij de schrijver/redacteur van het P-document. Dit document wordt vanuit de oorkondehypothese gezien als een van de geschriften op basis waarvan Genesis en de rest van de Pentateuch is samengesteld. Deze P-schrijver heeft, weer uit een van de hem ter beschikking staande bronnen, de toledot-formule overgenomen en over de hele breedte van zijn versie van het boek Genesis gebruikt. De pre-P bron waarin de formule oorspronkelijk voorkwam bevatte in ieder geval de twee genealogieën van Gen 5 en 11; op die plekken heeft de formule zijn oorspronkelijke betekenis en setting behouden. De lange variant van de formule in 5,1 (זה ספר תולדות אדם) is voor Weimar een aanwijzing dat dat gedeelte het begin vormde van de 'toledot-bron' van P.³⁰ Dat P die uitgebreide formule heeft behouden, betekent volgens Weimar dat alle verhalen vóór Gen 5 gezien moeten worden als een soort inleiding op het eigenlijke verhaal. Bij Gen 5 begint het geschrift pas echt.

²⁶ P. Weimar, Die Toledot-formel; Struktur und Gestalt der priesterschriftlichen Geschichtsdarstellung, beide in: *Studien zur Priesterschrift* (2008; een eerdere versie van deze artikelen stamt uit 1974). Aan deze artikelen zal met een korte naam gerefereerd worden: *Toledot-formel* en *Struktur und Gestalt*, met paginanummering van de versie van 2008.

²⁷ T. Hieke, *Die Genealogien der Genesis* Herders Biblische Studien 39, Herder, Freiburg i. Br. u.a. (2003)

²⁸ M. Thomas, *These Are the Generations: Identity, Covenant, and the 'toledot' Formula* Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies 551. T&T Clark, New York. (2011)

²⁹ F.H. Breukelman, *Bijbelse Theologie I,2 Het eerstelingschap van Israël* Kok, Kampen (1992) en *I,3 Ouvertures van Genesis* Kok, Kampen (2010). Laatstgenoemd werk is de gedrukte versie van een onvoltooid document dat in de nalatenschap van Breukelman is aangetroffen.

³⁰ Weimar (Toledot-formel) p. 164 en 170.

Weimar kent drie verschillende typen van de toledot-formule, die te onderscheiden zijn op het punt van de relatie tot het gedeelte dat aan de toledot-formule vooraf gaat. Hij stelt dat de toledot-episodes vaak beginnen met een recapitulatie van het voorgaande. Dat kan een totaal nieuw begin inluiden, met deels reeds vertelde materie (type 1a) of geheel nieuwe materie (type 1b), maar ook een nieuw onderdeel binnen een bestaand verhaal (type 2). De oorspronkelijke vorm (type 3) heeft geen recapitulatie, omdat die alleen een genealogie introduceert. De functie van de toledot-structuur is voor Weimar gelegen in de zegen.³¹ Elke episode introduceert een nieuwe etappe in de werking van de zegen van de vermenigvuldiging in (bijvoorbeeld) Gen 1,28 of 9,1. Alleen de toledot-formules van Adam (5,1) en Seth (11,10) zijn volgens Weimar afkomstig uit de toledot-bron, alle andere keren dat de formule wordt gebruikt zijn van de hand van P zelf, die op die manier een ordening aanbracht in de verschillende onderdelen. Telkens als de formule gebruikt wordt, is dat als opschrift, behalve in Gen 2,4.

Laatstgenoemde instantie is voor Weimar de moeilijkst te interpreteren toledot-formule; moeilijk, omdat de plaats en functie afwijken van wat elders in Genesis gebruikelijk is. In de eerste plaats is het begrip 'voortbrengen' (וָיָבֵר), waarvan het woord toledot is afgeleid, niet direct te rijmen met niet-levende zaken als de hemel en de aarde. In de tweede plaats is de formule hier volgens Weimar oorspronkelijk bedoeld als afsluiting van het voorafgaande en niet als opening van een verhaal dat volgt. Ondanks of misschien wel vanwege het uitzonderlijke van de situatie staat het voor Weimar vast dat P verantwoordelijk is voor het afwijkende gebruik ervan in Gen 2,4.³² Volgens hem is de formule aldaar gebruikt om twee redenen: a) Een verhaal dat uit toledot-episodes bestaat, moet ook beginnen met een toledot-episode (ook al staat de formule in de eerste episode aan het eind in plaats van aan het begin!). b) P bedoelt met het gebruik van het woord het scheppingsverhaal dat eraan voorafgaat af te sluiten op een manier die overeenkomt met de openingszin van Gen 1,1. De toledot-formule staat op de huidige plaats en niet als opschrift boven de scheppingsvertelling omdat de openingszin dat niet verdraagt en omdat het aan het eind als pendant van de openingszin kan dienen, als afsluitend kader.³³ Tussen deze signaalzinnen hangt het scheppingsverhaal in de versie van P.³⁴

De reden voor het gebruik van het specifieke *woord* toledot (naast het gebruik van de *formule*) is gelegen in het feit dat daarmee de geschiedenis die volgt als de geschiedenis van de door God geschapen wereld wordt gezien, en de schepping van die wereld *an sich* als deel van de geschiedenis

³¹ Toledot-formel, p. 179v.

³² Toledot-formel, p. 174.

³³ De verbinding tussen de openingszin en de slotformule is gelegen in het gebruik van gelijke woorden: "de hemel en de aarde" en het woord "scheppen".

³⁴ Struktur und Gestalt, p. 94.

wordt gezien.³⁵ Door de verwijzing terug naar Gen 1,1 ziet het woord toledot terug op het voorafgaande en wordt daardoor bepaald. De redenen voor het gebruik van de *formule* zijn dus vormtechnisch van aard, de reden voor het gebruik van het *begrip* toledot is inhoudelijk.

Voor Weimar gaat de betekenisgeschiedenis van de formule op deze plaats nog verder. Een latere redacteur, die Weimar verantwoordelijk houdt voor de invoeging van het niet-P gedeelte van Gen 2,4b – 4,26, heeft daardoor de functie van de formule veranderd van onderschrift in opschrift, waardoor Gen 1 een veel sterkere verbinding kreeg met de hoofdstukken 2-4, in plaats van het oorspronkelijke zingevende verband met de zondvloedvertelling, dat direct op Gen 5,1 aansluit.³⁶

Kritiek

Men kan niet anders dan bewondering hebben voor de gedetailleerdheid van Weimar's studie. De karakteristiek van elke vers weet hij fraai naar voren te brengen. Positief te waarderen vind ik ook de gedachte dat P (of een andere schrijver/redacteur) de toledot-formule (ook die in Gen 2,4) zelf heeft toegepast, als een soort afgeleid gebruik ervan. Evenzo de constatering dat de formule aldaar in betekenis kan veranderen door een verandering van de context, in dit geval de toevoeging van de hoofdstukken 2-4. Hieruit blijkt ook dat diachronische studies zich niet kunnen of mogen beperken tot vragen omtrent de oorsprong van teksten; elke editie heeft haar eigen betekenis(sen) gehad, die synchroon (namelijk wat betreft die versie van de tekst) onderzoek waard is/zijn.

Wat Weimar echter niet aannemelijk weet te maken, ondanks zijn ingewikkelde redenering, is dat de toledot-formule in Gen 2,4 ooit gebruikt kan zijn als afsluiting in plaats van opschrift. Drie dingen zijn te zeggen over deze keuze. In de eerste plaats zou het betekenen dat de eerste keer dat P het woord zelfstandig gebruikt, hij meteen afwijkt van de *grondbetekenis* (niet 'verwekkingen' maar 'geschiedenis'), de *scope* (toledot ziet altijd op de nakomelingen van de naamgever van de toledot, in dit geval hemel en aarde, en niet op de hemel en aarde zelf) en *plaats* (als opschrift in plaats van onderschrift) ten opzichte van de narratieve elementen.

Ten tweede, zo merkt Carr op, zou deze keuze erin resulteren dat het gedeelte Gen 2,4b-4,26 buiten de toledot-structuur komt te staan;³⁷ immers, Gen 2,4a wijst terug, terwijl Gen 5,1 vooruit wijst. Voor Weimar is dat niet zo'n groot probleem, omdat er meer onderdelen zijn in Genesis die niet tot een toledot-sectie behoren,³⁸ maar dat zou een sterke beperking betekenen van de betekenis van de structuur voor het geheel van Genesis.

³⁵ Hij kiest dan ook voor de betekenis 'geschiedenis' in plaats van 'verwekkingen'.

³⁶ *Struktur und Gestalt*, p. 96. Niet alleen de functie, maar ook de betekenis van de toledot-formule veranderde door deze invoeging.

³⁷ Carr: o.c., p. 165.

³⁸ De toledot van Jakob laat Weimar doorlopen tot Gen 28,5 (Toledot-formel p. 154); wat daarop volgt komt volgens hem uit een andere bron.

Ten derde: het vreemde gevolg van deze plaatsing is dat op de toledot-formule van 2,4a (in de versie van Genesis van P) meteen die van 5,1 volgde (met een sterk afwijkende betekenis, scope en plaats), aangezien het tussenliggende gedeelte niet van de hand van P is en later is ingevoegd. Dat is goed beschouwd onbegrijpelijk.

Wat Weimar ook niet aannemelijk weet te maken is waarom de schrijver/redacteur op deze plaats überhaupt de toledot-formule gebruikt heeft. Zijn eigen verklaring is dat daarmee de schepping zelf van de hemel en aarde als onderdeel van de geschiedenis van de hemel en aarde wordt gezien.³⁹ Dit komt echter voor als een vergezochte en nauwelijks te begrijpen verklaring. Zijn elders⁴⁰ gegeven reden voor het gebruik van het begrip toledot bij P, dat dat gebruik de werking van de zegen laat zien, is wat betreft deze toledot-formule niet geldig. Toledot ziet hier volgens hem op de hemel en aarde als geschapen en voltooid, niet als gevolg van een zegen. De toledot-formule die teruggrijpt op een zegen in Gen 1 is die van Gen 5,1, niet 2,4a.

Het punt waar Weimar terecht (zij het impliciet) op wijst, is dat er in het begin van Genesis (tot aan de eerste toledot-formule) eigenlijk een toledot-formule ontbreekt, maar een vruchtbaarder manier om uit dit probleem te komen is ofwel het eerste deel van Genesis een aparte status te geven en het verband ervan met de toledot-structuur te definiëren, ofwel de werking van de formule uit te breiden. Echter, in zijn strengheid schiet Weimar zijn doel voorbij. Het is op zich niet problematisch om toledot terug te laten wijzen, maar wel om elke link met dat wat volgt te ontkennen. De oplossing van Hieke (zie hieronder) is wat dit betreft logischer.

Weimar heeft uiteindelijk meer aandacht voor de geschiedenis dan voor de betekenis van de tekst. Hij weet niet te komen met een scenario dat een geloofwaardige versie van de tekst ten tijde van de schrijver van P oplevert. Verder is de betekenis die hij overhoudt voor de formule en het begrip toledot dermate vaag dat de prijs (de verklaring van hoe de formule daar terecht is gekomen) te hoog is.

3.1.2 Hieke

In tegenstelling tot Weimar hanteert Hieke de synchrone methode. Als een refrein komt de zin “das Buch Genesis in seiner vorliegenden Gestalt“ voor: het boek Genesis zoals wij het nu kennen, dat is wat hij onderzoekt. Pogingen om een geschiedenis van de tekst van Genesis te reconstrueren zijn volgens hem gedoemd te mislukken, terwijl het goed mogelijk is om de huidige tekst uit te leggen zonder in te gaan op de geschiedenis ervan.⁴¹ Dit betekent niet dat het boek in één keer zou zijn ontstaan, alleen dat we te weinig gegevens hebben om er iets zinnigs over te zeggen.

³⁹ Weimar, Toledot-formel, p. 163.

⁴⁰ Toledot-formel, p. 179v.

⁴¹ Hieke, o.c., p. 324v, noot 901: Für die Suche nach dem Verstehen der Texte (auf „synchroner“ Ebene) ist die genaue Kenntnis der Entstehungsgeschichte der Texte nicht notwendig.

Structuur

Uitgaand van de huidige tekst werkt Hieke met een structuur van 10 toledot-episoden⁴² met een voorwoord. Deze structuur is bepalend voor het hele boek Genesis.⁴³ Elke episode kent een min of meer vaste opbouw:

1. *Toledot-formule* met de naam van de voorvader, die het uitgangspunt of startpersoon van de vertelling is, maar meestal niet de hoofdpersoon;
2. Korte *recapitulatie* van de voorgaande episode in narratieve of genealogische vorm;
3. *Voortgang* van de vertelling;
4. *Slotopmerking* met vermelding van de dood/begravenis van de aartsvader of hoofdpersoon of een korte vermelding hoe het verder kan gaan/verwijzing naar volgende episode⁴⁴ met een vraag die later opgepakt wordt.

Toegepast op de eerste episode betekent dit:

1. *Toledot-formule: 2,4a*
"Dit is de geschiedenis van de hemel en de aarde toen ze gemaakt werden."
2. *Korte recapitulatie: 2,4b*
"Toen JHWH God aarde en hemel maakte, ..."
3. *Voortgang van de vertelling: 2,7-4,24*
Het formeren van de mens, de tuin, de vrouw, etc.
4. *Slotopmerking: 4,25-26*
Vermelding van de geboorte van Set en Enos, men begint de naam van JHWH aan te roepen.

Gen 2,4 en wat vooraf gaat

Hieke heeft een eigen oplossing voor de problemen waarmee ook Weimar te maken had. Het eerste was: moet de reeks niet met een toledot-episode beginnen? en het tweede: waarom staat hier het woord *toledot*? Volgens Hieke is de toledot-formule (net als op alle andere plaatsen in Genesis) in Gen 2,4 een opschrift boven een verhaal en geen onderschrift. Als opschrift *verbindt* een toledot-formule twee verhalen met elkaar en kan een verhalenreeks niet *beginnen* met een toledot. Het eerste verhaal (Gen 1) is simpelweg het verhaal over de schepping van de hemel en de aarde, waarvan enkele punten in het daaropvolgende verhaal worden uitgewerkt. Ten opzichte van het geheel van

⁴² Hieke telt de twee toledot-formules in Gen 36 over Esau als één vermelding.

⁴³ Hieke, o.c., p. 316.

⁴⁴ O.c., p. 244-248.

de toledot-structuur fungeert Gen1 als *Vorwort*, waarmee de schepping als noodzakelijke voorwaarde voor het menselijke leven en het verhaal erover wordt geschetst.⁴⁵ Hieke citeert Thompson:⁴⁶

“In terms of narration, the creation story of Genesis 1 is not understood so much in this secondary introduction as chronologically *prior* to the *Toledoth* narration as it is made to offer introductory context for the narration. In this it functions as a preface.”

In die zin is het opgenomen in de toledot-structuur van Genesis. Ook citeert Hieke Millard:

„Der Vers [Gen 2,4] versteht die Geschichte Gen 2,4a als Folgegeschichte des gerade geschaffenen Himmels und der Erde. Von daher erklärt sich auch, warum eine solche Überschrift in Gen 1,1 fehlen muss: Der Anfang schlechthin kann nicht als Folgegeschichte dargestellt werden. Insofern ist das Toledotschema streng genommen weniger ein System von Überschriften als von Binnengliederungszeichen. Gen 2,4-50,26 sind damit keine durch das Toledotschema von Gen 1,1-2,3 zu isolierende Einheit, sondern werden durch das Toledotschema gerade auf den einleitenden Abschnitt bezogen.“⁴⁷

De uitbreiding van de formule met het woord *בהבראם* (toen zij geschapen werden) geeft aan dat de hele schepping als uitgangspunt voor de toledot-structuur moet worden gezien.

De tweede vraag (“Waarom staat hier het woord toledot?”) beantwoordt Hieke net als Weimar met een betekenisuitbreiding van het begrip toledot. Dat woord betekent in de oorspronkelijke setting ‘nakomelingen’, maar op deze plaats wordt het begrip bij associatie gebruikt. Het aspect van ‘voortbrengen’, dat nadrukkelijk klinkt in Gen 5, klinkt als het ware mee in deze passage, hoewel van een letterlijk voortbrengen hier geen sprake kan zijn.⁴⁸ Op deze manier heeft Hieke geen diachronische theorieën nodig om het gebruik van het woord toledot te verklaren – sterker nog, zijn verklaring heeft meer ruimte voor de betekenis van het gebruik van toledot dan die van Weimar.

Volgens Hieke is de toledot van iemand te zien als zijn nakomelingen of nalatenschap, wie of wat hij nalaat als hij er niet meer is of geen invloed meer heeft over wat hij nalaat. Doorgaans zijn dat zijn nakomelingen, maar ook en vooral wat die nakomelingen doen met wat hun is overgeleverd. Wat dat is, is te lezen in de verhalen over die nakomelingen. Zij zijn de handelende personen, hun handelen betreft wat ze van hun voorvader gekregen hebben. De toledot van hemel en aarde zijn de

⁴⁵ O.c., p. 57v.

⁴⁶ T.L. Thompson, *The Origin Tradition of Ancient Israel. I. The Literary Formation of Genesis and Exodus 1-23*. JSOT Supp. 55, JSOT Press, Sheffield. 1987, p. 69 (cursivering van Thompson).

⁴⁷ M. Millard, *Die Genesis als Eröffnung der Tora. Kompositions- und auslegungsgeschichtliche Annäherungen an das erste Buch Mose* (WMANT 90), Neukirchen-Vluyn. 2001, p. 89. Dit strookt met de opvatting van Holwerda (1954).

⁴⁸ Hieke o.c., p. 315: „[D]ie [Toledot]Formel transportiert ihren semantischen Gehalt auch in diese Kontexte hinein und ruft so das genealogische System immer wieder ins Bewusstsein der Lesenden.“

verhalen van de mensen nadat hemel en aarde geschapen waren. Wat die eerste mensen doen is bepalend voor het lot van de hemel en de aarde.⁴⁹

Kritiek

Met Hieke is in te stemmen dat de samenhang van Genesis voor een groot deel te danken is aan de toledot-structuur. De toledot-formule scheidt evenzeer als het verbindt. Ook zijn visie op de toledot als het lot (Schicksal) dat van de verwekkers geschetst wordt, is mijns inziens treffend.

Wat betreft de functie van 2,4 is Hieke niet duidelijk. In de indeling zoals weergegeven op pag. 22 kent hij vers 2,4b een recapitulerende functie toe, maar op een andere plaats ziet hij die rol weggelegd voor 2,4a.⁵⁰ Verder moet volgens Hieke de eerste episode enkele thema's uit de proloog nader uitwerken, maar hij noemt dan echter alleen maar punten die strikt genomen ook al in Gen 1 genoemd zijn. Als dat een uitwerking is, dan is het retrospectief (deel 2); als het iets nieuws is, hoort het bij het vervolg van de vertelling (deel 3). Verder is het opmerkelijk dat de verzen 2,5 en 6 geen plaats hebben in het schema, of het moet zijn dat hij die insluit bij de recapitulatie.⁵¹ Een alternatief zou zijn:

1. *Toledot-formule*: 2,4a.
2. *“Korte” recapitulatie*: 2,4b-2,28, want de schepping van de mens is al verteld; de recapitulatie houdt dus ook een herschepping van het voorgaande in (schepping van de mens, verhouding mens-dierenwereld en mens-mens) naar het karakter van de nieuwe episode, die vooral vanuit verbanden en relaties wordt geschetst.
3. *Voortgang* van de vertelling: 3,1-4,24. De parallelie van de beide vertellingen (over de tuin en over Kaïn en Abel) komt zo beter uit. Vanaf hier 'gaat het fout' en vallen relaties (het kernthema van de eerste episode) uit elkaar.
4. *Slotopmerking*: 4,25-26, over Seth als de nieuwe nakomeling van Adam.

In deze variant zijn alle verzen zijn ingedeeld.

Metaforisch vs historisch

Een ander punt van kritiek betreft de functie die hij Gen 5 toekent. Hieke schrijft op pag. 66 dat het mogelijk is dat het gebruik van de toledot-formule in Gen 5,1 (met de zoveel gewichtiger constructie

⁴⁹ O.c., p. 60v.

⁵⁰ O.c., p. 57: [Gen 2,4a] kann (...) als Abschnittseröffnung gelesen werden, die – auf engstem Raum und mit einfachsten sprachlichen Mitteln – den gesamten vorausgehenden Abschnitt (1,1-2,3) rekapituliert und als Ausgangspunkt für das nun Folgende darstellt.

⁵¹ Ik ben het met T. Stordalen (“Man, soil, garden: Basic plot in Genesis 2-3 reconsidered” in: *JSOT* 53, p. 3-25.) eens dat reeds bij 2,5 heel goed een episode kan beginnen, waarvan het begin doorloopt tot en met vers 7.

דָּם (זה ספר תולדת אדם) bewust een correctie inhoudt op het metaforisch gebruik ervan in Gen 2,4. Zijn de voortbrengingen in 2,4 nog overdrachtelijk te verstaan, in Gen 5,1 is voor het eerst sprake van een eigenlijk, oorspronkelijk gebruik van de formule, waarmee de geschiedenis van de mensheid volgens de schrijver/redacteur pas echt begint. Maar we moeten ons niet vergissen over hoeveel ‘substantiëler’ de geschiedenis (vergeleken met de scheppingsverhalen) volgens Hieke vanaf 5,1 wordt. Omdat er vanuit de archeologie geen bevestiging is te vinden voor welk verhaal in Genesis dan ook, bestempelt Hieke het hele boek Genesis (*Urgeschichte* en *Vätergeschichte* tezamen) als “ätiologische Fiktion”.⁵²

Los van de vraag of Hieke dit kan waarmaken, is het niet makkelijk een wezenlijk verschil te zien tussen aan de ene kant de metaforische verhalen van Gen 2-4 en de ‘gewichtiger’, maar nog steeds hoofdzakelijk etiologische verhalen die vanaf hoofdstuk 5 te vinden zouden zijn. Hieke lijkt met de kwalificatie ‘metaforisch’ voor Gen 1-4 veel van zijn kruit verschoten te hebben; wat blijft er dan nog over? Wat hij meent te constateren is dat de schrijver/redacteur van Genesis de geschiedenis vanaf hoofdstuk 5 een andere lading meegeeft dan die ervoor. Maar als dat verschil bewust is, waarom gebruikt de schrijver/redacteur dan bij de eerstvolgende gelegenheid (Gen 6,9) het woord toledot nogmaals, en wederom in een niet-genealogische setting? Moet dat dan weer gezien worden als een terzijde, net als de verhalen in Gen 2-4? Op een of andere manier lijkt Hieke bij 5,1 een cesuur te willen introduceren, maar op twijfelachtige gronden.

Het punt is van belang omdat Hieke elders⁵³ stelling neemt tegen de cesuur in Gen 12, die door veel theologen wordt gehanteerd als overgang van *Urgeschichte* naar *Vätergeschichte*. De tekst op deze plaats (Gen 12) zoals we die nu hebben geeft daartoe geen aanleiding, stelt hij. Maar of dat wel geldt voor Gen 5 weet hij niet te onderbouwen.

Genealogische setting

Door de samenloop dat de drie plaatsen waar het woord buiten een genealogische setting wordt gebruikt, telkens cruciale momenten blijken te zijn, leidt Hieke (net als Weimar) af dat het woord een beslissende wending onder de aandacht van de lezers brengt. Dat die bijzondere betekenis er op die plaatsen is, lijkt gerechtvaardigd, en ook hoe *vanuit de genealogische achtergrond*, naast een verbindende ook een signalerende functie ontstaat, maar Hieke’s verklaring dat uitzonderlijk taalgebruik

⁵² Hieke, o.c., noot 690, p. 251v., in de weerlegging van een argument van Jacob. Volgens Hieke is Jacob te optimistisch als hij ruimte laat voor Genesis als herkenbare geschiedenis vanaf Gen 12.

⁵³ O.c., p. 250: Aus dieser Darstellung und der grundsätzlichen Orientierung an der Toledot-formel als Aufbauprinzip und Leseanleitung folgt auch, dass die weit verbreitete Unterscheidung zwischen einer „Urgeschichte“ und einer „Vätergeschichte“ der Gesamtstruktur des Buches Genesis nicht gerecht wird, wenn man von entstehungsgeschichtlichen Fragen absieht. Der vorliegende Text unterscheidet nicht in „Urgeschichte“ und „Väterge(251)schichte (...)“.

verwijst naar een uitzonderlijke situatie lijkt me te mager. Hij maakt niet duidelijk wat dat bijzondere dan wel is.

3.2 Vernauwing

Sinds de artikelen van Eißfeldt⁵⁴ is de toledot-structuur van Genesis verbonden met de vernauwing die optreedt als het begrip wordt gebruikt. Hij schrijft:

„Die [Toledot-]Formel steht nämlich immer an solchen Stellen der Darstellung, die eine Einengung des bisher berücksichtigten weiteren Schauplatzes kenntlich machen, und hört gerade da auf, wo die Erzählung bis zu dem eigentlich maßgebenden, das Ziel der bisherigen Entwicklung bedeutenden Bereich, dem Volke Israel oder seinen kultischen Repräsentanten, den Priestern und Leviten, vorgedrungen ist.“⁵⁵

Of dit telkens is, zoals Eißfeldt stelt, of bij enkele van de instanties, wordt zeer verscheiden uitgelegd. Veel theologen⁵⁶ sluiten zich bij Eißfeldt aan, anderen, zoals Weimar, zijn voorzichtiger. Holwerda⁵⁷, die net als Eißfeldt stelt dat de vernauwing telkens plaatsvindt, ontwikkelde zijn model nog voor dat van Eißfeldt, waarschijnlijk zonder dat die daarvan op de hoogte was.

Het is voor het volgende betoog wellicht nuttig om nog eens op een rij te zetten wat die vernauwing inhoudt en wat dat voor de opbouw van Genesis betekent. Volgens Eißfeldt betekent dit:

- dat 2,4a verwijst naar de hemel en de aarde niet in het algemeen, maar met name beperkend “als sie geschaffen wurden”;
- dat 5,1 de blik vernauwt tot de nakomelingen van Adam’s zoon Seth (en niet Kaïn);
- dat bij 6,9 Noach uit de gehele mensheid wordt uitgekozen;
- dat in 11,10 uit de nakomelingen van Noach alleen Sem wordt uitgekozen en
- in 11,27 uit diens nakomelingen weer alleen Terach;
- dat in 25,12.19 uit alle nakomelingen van Abraham alleen Ismaël en Izaäk genoemd worden;
- dat in 36,1.9 en 37,2 weer alleen de zonen van Izaäk worden genoemd en van hen de aandacht vooral uitgaat naar Jakob.
- Ten slotte worden in Num 3,1 Mozes en Aäron, maar vooral de laatste, genoemd als cultische representanten van heel Israël.

⁵⁴ O. Eißfeldt, „Biblos geneseōs“ en „Toledot“ in: *Kleine Schriften zum Alten Testament III*, 1966, p. 458-470; resp. *IV*, 1968, p. 1-7. Tübingen

⁵⁵ Biblos geneseōs p. 33/461. De verwijzing naar de priesters en levieten slaat op Num 3, de laatste keer dat de formule in de Pentateuch voorkomt.

⁵⁶ Bijv. Scharbert o.c., p. 45: „Jedesmal, wenn die [Toledot]Formel auftaucht, erfolgt eine Einengung des Gesichtskreises in der Weise, daß ein Teil der Menschheitsfamilie, deren Geschichte bisher umrissen wurde, ausscheidet und neue Segen oder neue Verheißung auf einen enge(46)ren Kreis eingeschränkt wird.“

⁵⁷ Dictaten (1954) p. 13.

Alleen bij 10,1 aarzelt Eißfeldt of er sprake is van een vernauwing, gezien de enorme lijst van nakomelingen van de zonen van Noach. Vast te houden is dat Eißfeldt de vernauwing ziet als verbonden met het voorkomen van de toledot-formule. De opvattingen van Weimar, Hieke (in mindere mate) en Thomas zijn te zien als een commentaar op deze visie.

3.2.1 Weimar

Voor Weimar is het te gemakkelijk om bij elke toledot-formule een vernauwing te veronderstellen. Volgens hem spelen er meer zaken mee om dat te bepalen, zoals de vorm van de formule en de narratieve context.

1. De vorm van de formule

Weimar onderscheidt tussen toledot-formules die een verhaal openen en die een vorm van recapitulatie kennen (type 1a, ואלה תולדות, en 1b, אלה תלדות), toledot-formules die een tijds- of plaatsbepaling (appositie) hebben (“toen ze geschapen werden”; “na de vloed”; “toen hij 100 jaar oud was”; “in Seïr”) en die een eenheid binnen een groter geheel inleiden (type 2, ואלה תולדות), en toledot-formules die enkel een genealogie inleiden (type 3, זה ספר ואלה תולדות). Alleen vormen van het eerste type (1a en 1b) gaan gepaard met een vernauwing. Daartoe rekent hij Gen 6,9 (Noach); 11,27 (Terach); 25,12 (Ismaël); 25,19 (Izaäk); 36,1v (Esau) en 37,2 (Jakob). De types 1 vormen het raamwerk van Genesis, de andere zijn uitbreidingen. Kenmerkend voor de toledot-instanties van de eerste categorie is dat ze een beslissende wending markeren in het verloop van de geschiedenis van de zegen.

2. Narratieve context

Weimar ziet het gebruik van de formule als kenmerkend voor de P-redacteur, als signaalbegrip voor de voortgang van de zegen. Met name de toledot-instanties van 5,1; 10,1 en 11,10⁵⁸ laten geen wisseling zien naar een andere, nauwere context, zoals bij de andere instanties het geval is, maar zijn een uitdrukking van de eerder gegeven zegen (Gen 1,28 voor Gen 5,1, getuige de P^G-invoeging van Gen 5,1b.2,⁵⁹ en Gen 9,1.7 voor Gen 10,1 en 11,10) en worden daarmee binnen dezelfde narratieve context gehouden.

Schematisch weergegeven (de hoofdstructuur is vetgedrukt, een inspringing duidt een onderdeel binnen een grotere eenheid aan):

⁵⁸ Voor Weimar zijn Gen 36,9 en Num 3,1 niet origineel.

⁵⁹ Toledot-formel p. 183 n. 122.

#	Genesis	Progenitor	Vorm	Type	Vernauwing
1	2,4a	Hemel en aarde	אלה תולדות	Type 2 (met appositie)	Nee
2	5,1	Adam	זה ספר תולדת	Type 3 (met genealogie)	Nee
3	6,9	Noach	אלה תולדת	Type 1b (nw gedeelte)	Ja
4	10,1	Zonen van Noach	ואלה תולדת	Type 2 (met appositie)	Nee
5	11,10	Sem	אלה תולדת	Type 3 (met genealogie)	Nee
6	11,27	Terach	ואלה תולדת	Type 1a (nw gedeelte)	Ja
7	25,12	Ismaël	ואלה תולדת	Type 1a (nw gedeelte)	Ja
8	25,19	Izaäk	ואלה תולדת	Type 1a (nw gedeelte)	Ja
9	36,1	Esau	ואלה תולדות	Type 1a (nw gedeelte)	Ja
9a	[36,9	Esau	ואלה תולדות	Type 2 (met appositie)	Nee]
10	37,2	Jakob	אלה תולדות	Type 1b (nw gedeelte)	Ja
11	[Num. 3,1	Aäron (en Mozes)	ואלה תולדת	Type 2 (met appositie)	Nee]

Tabel 2 Vernauwingen volgens Weimar

Kritiek

Het lukt Weimar niet om deze indeling strak vol te houden. Het bijkomende onderscheid in subtypen maken het geheel bijzonder complex. Opvallend is dat hij Gen 2,4a een voorbeeld van type 2 beschouwt (met tijdsaanduiding dus zonder *Einengung*), die volgens hem gepaard ‘hoort’ te gaan met de formule “En dit is de geschiedenis...” – wat niet het geval is. Verder classificeert hij 2,4a als een uitbreiding van een eerder ingezette episode, maar wat die eerdere episode is en waar die begint geeft hij niet aan. Ook laat hij de toledot van de zonen van Noach en Sem, telkens bepaald door een eerder gegeven zegen, aansluiten op Gen 9,1, terwijl de vergelijkbare toledot van Adam als het ware over de toledot van Gen 2,4a terug springt, om aansluiting op de zegen van Gen 1,28 te krijgen. Een eenduidige indeling van Gen 2,4a tot een bepaald type blijft uit.

Als tweede argument tegen een vernauwing stelt Weimar dat vanwege de bepaaldheid door Gen 1 de formule van 2,4a betrokken is op de hele wereld *zoals die geschapen is*, בַּהֲבְרָאָם. Vanuit dat gezichtspunt is het logisch dat van vernauwing geen sprake kan zijn. Echter, op de vraag of daar niet alsnog sprake van kan zijn vanwege de nieuwe rol die het vers heeft gekregen na de invoering van Gen 2,4b-4,26, gaat Weimar niet in. Ook hier kiest hij voor een betekenis die de tekst *zou hebben gehad* voordat de tekst die wij nu lezen gevormd was. Een scenario van de vorming van de uiteindelijke tekst geeft hij wel, maar eventuele nieuwe betekenissen niet. Dit maakt zijn uitleg van dit vers onvolledig.

3.2.2 Hieke

Volgens Hieke is er in de toledot-episoden wel sprake van een vernauwing, maar voltrekt die zich op een overkoepelend niveau. Hij ziet in Genesis een constante beweging van vernauwing, van de

schepping van hemel en aarde naar het ontstaan van het volk Israël toe,⁶⁰ te vergelijken met de manier waarop een camera vanuit een overzichtsshot inzoomt op de hoofdfiguren.⁶¹ Die beweging komt in alle toledot-secties voor, zonder met het begrip toledot zelf gegeven te zijn; het begrip komt ook niet in zijn analyse van de toledot-onderdelen⁶² voor. De keren dat Hieke de vernauwing signaleert is bij gebeurtenissen die niet aan het begin, maar ergens in de toledot-vertelling plaatsvinden, bijvoorbeeld bij de korte genealogie van Adam in 4,25v, als de aandacht zich van de hemel en aarde verplaatst naar de mensheid. Bij de toledot-formule in Gen 2,4 zelf constateert hij geen vernauwing, maar in plaats daarvan (net als bij de andere niet-genealogische toledot-opschriften 6,9 en 37,2) een ‘beslissende wending’ in het verhaal.⁶³

Kritiek

Naar mijn mening wordt op deze manier het begrip vernauwing te los met de toledot verbonden. Hieke geeft van bijzonder weinig plaatsen aan dat er een vernauwing zou spelen en doet vrijwel niets met de toch vrij concrete observaties van Eißfeldt en Scharbert. Volgens Hieke zou de vernauwing ook in Genesis te vinden zijn geweest zonder de toledot-structuur, en zou de toledot-structuur gebruikt kunnen zijn zonder noemenswaardige vernauwing. Daarmee doet hij het verschijnsel mijns inziens geen recht. Ook heeft hij geen oog voor het feit dat er gedurende een toledot-episode eerder sprake is van verbreding dan van vernauwing.

3.2.3 Thomas

Thomas’ lijst met toledot-episoden begint bij de hele wereld als scope en werkt toe naar de situatie dat de aandacht alleen is gericht op de afstammelingen van Jakob als kleine rondtrekkende stam. In het geheel van de toledot-structuur is sprake van een geleidelijke vernauwing,⁶⁴ de eerste keer bij 5,1, de toledot van Adam. Volgens Thomas vindt niet bij elke toledot-sectie vernauwing plaats. Het volgende schema⁶⁵ geeft aan wanneer er sprake is van vernauwing. Het verschil primair en secundair is gelegen in de toevoeging van het woord “en” aan de formule; de formules zonder “en” noemt hij *major headings* (vet gedrukt in het schema).⁶⁶ Een rol bij de aan- of afwezigheid van vernauwing speelt dit verschil overigens niet.

⁶⁰ Hieke o.c., p. 251: “Der vorliegende Text (...) erzählt in fortschreitender Fokussierung die Entstehung Israels (...).”

⁶¹ O.c., p. 65: „eine Art Kamerafahrt von der „Totale“ des Kosmos und der Menschheit bis hin zur „Nahaufnahme“ des Volkes Israel am Ende des Buches Genesis (...).”

⁶² O.c., p. 245-8

⁶³ Zie noot 48.

⁶⁴ Thomas o.c., “an overall trajectory toward narrowing”, p. 42; “a process of narrowing down ...”, p. 73.

⁶⁵ Dit schema zet de resultaten van pp. 127vv van *These are the generations* op een rij. De andere opsommingen van Thomas (p. 42-46 en 80v.) zijn niet zo makkelijk in een schema te vangen.

⁶⁶ O.c., p. 124.

#	Tekstgedeelte	Progenitor	Vernauwing	Rang
1	2,4 – 5,1	Hemel en aarde	Nee	Primair
2	5,1 – 6,9	Adam	Ja	Primair
3	6,9 – 10,1	Noach	Ja	Primair
4	10,1 – 11,9	Zonen van Noach	Nee	Secundair
5	11,10-26	Sem	Ja	Primair
6	11,27 – 25,11	Terach	Ja	Secundair
7	25,12-18	Ismaël	Nee	Secundair
8	25,19 – 35,29	Izaäk	Ja	Secundair
9	36,1-8; 36,9 – 37,1	Esau (2x)	Nee	Secundair
10	Gen. 37,2 – Num. 2,34	Jakob	Ja	Primair
11	Num. 3,1 – Deut. 34,12	Aäron en Mozes	Ja	Secundair

Tabel 3 Vernauwingen volgens Thomas

De passages waarin de vernauwing uitblijft, vallen samen met de secties die een zijlijn introduceren.

Kritiek

Een groot aantal punten wordt door Thomas overtuigend uitgewerkt, zoals toledot als opschrift in plaats van onderschrift (ook in Gen. 2,4), het onderscheid van lineaire en gesegmenteerde genealogieën en de rol van het verbond bij de afhandeling van de zijlijnen. Echter, het is op het door hem frequent genoemd begrip vernauwing dat hij het minst overtuigt. Dit komt op twee punten in het bijzonder naar voren, het moment van de vernauwing en zijn keuze inzake vernauwing bij Gen 2,4.

a) *Moment van vernauwing*

Hoewel Thomas spreekt over een vernauwing over de generaties die verbonden is met de toledot-opschriften, lokaliseert hij de feitelijke vernauwing als regel niet bij de opschriften “אלה תולדות” maar (net als Hieke) *gedurende* de daarop volgende sectie. Echter, zoals ook al opgemerkt bij de behandeling van Hieke, tijdens de verhalen tussen de opschriften in is er onmiskenbaar sprake van verbreding en niet van vernauwing.⁶⁷ Om een voorbeeld te noemen: De toledot van Terach begint met Terach en zijn drie zonen, maar eindigt met Abraham en zijn 8 zonen, terwijl ook Lot, zijn vrouw en zijn dochters nog in beeld zijn geweest. Daarbij heeft Abraham gereisd van Ur via Haran naar Kanaän, met nog eens zijn reis naar Egypte en die van Eliëzer⁶⁸ naar Aram. Dit is een breed uitwaaiend verhaal en geen verhaal met een spits, een vernauwing. Als de vernauwing niet met een bepaald moment of zekere gebeurtenis verbonden wordt, blijft die toch in de lucht hangen.

Sporen van deze verwarring zijn te vinden in het overzicht van de secties dat hij geeft op pp.

⁶⁷ Alleen het verhaal van de vloed laat een vernauwing (correcter: een afname van het aantal personen) zien.

⁶⁸ Waarschijnlijk, zijn naam wordt niet genoemd in Gen 24.

42-46 van zijn boek, onder het kopje *Patterns of narrowing*. Per episode illustreert hij waarom er al dan niet sprake is van vernauwing, maar regelmatig verwijst hij naar verzen die buiten de behandelde episode liggen om de aan- of afwezigheid van vernauwing te demonstreren. Zo noemt Thomas het verbond met Noach het middel voor de vernauwing in de episode van 5,1 – 6,9, hoewel van dat verbond pas sprake is in 6,18. Verder wordt de volkenlijst in hst. 10 niet genoemd onder de episode die gaat over 10,1 – 11,10, maar in die ervoor. De toledot van Sem wordt eveneens in episode 10,1 – 11,10 genoemd, waar die helemaal niet aan de orde is. In episode 11,10-27 noemt hij zowel de toledot van Sem als die van Terach, terwijl in de volgende episode (11,27 – 25,12) Ismaël wordt genoemd. Ook is niet duidelijk waarom hij de verzen 5,1, 6,9 en 10,1 bij twee episodens indeelt en de andere episodens op elkaar laat aansluiten. De onderbouwing van zijn keuze om niet elke toledot-episode een vernauwing toe te kennen is nog te volgen, maar zijn uitwerking ervan is dat geenszins.

b) *Rol van Gen 2,4*

Thomas' keuze om de vernauwing niet bij de toledot-opschriften te plaatsen maar in de vertelling schept verwarring over de vraag of er nu ook bij Gen 2,4 sprake is van vernauwing. Op verschillende momenten hanteert Thomas een regel die als resultaat heeft of zou moeten hebben dat er sprake is van vernauwing bij Gen 2,4, maar evenzo vaak trekt hij die conclusie niet.

- Zoals eerder gevonden (in tabel 3) stelt Thomas dat de toledot met een gesegmenteerde genealogie geen vernauwing kennen. Echter, de toledot-formule van 2,4 treedt op zonder wat voor genealogie dan ook, maar kent volgens hem ook geen vernauwing. Hij geeft hiervoor geen verklaring.
- Op p. 73 stelt hij dat de eerste drie hoofdsecties een vernauwing kennen, maar daar valt ook Gen 2,4 onder.⁶⁹
- Op p. 80 en verder komt hij terug op de vernauwing(en) in Genesis. Wederom laat hij de vernauwing plaatsvinden gedurende de episodens, bijvoorbeeld bij die van Noach, als hij zegt dat de vloed feitelijk voor de vernauwing zorgt als alleen het gezin van Noach de vloed overleeft. Maar deze manier van werken laat ruimte voor erg veel variatie, bijvoorbeeld als hij als kenmerk van de major headings geeft dat ze voorafgegaan worden door een opsomming van niet verder gevolgde generaties. Dat gaat op voor 5,1, 11,10 en 37,2 maar niet voor 2,4 en 6,9.⁷⁰ Daarnaast: als afname van het aantal personen gedurende een episode een indicatie is voor vernauwing, zou dit de enige plek zijn waar vernauwing plaatsvindt.
- Op p. 127 stelt Thomas dat de toledot van de zonen van Noach, Gen 10,1, het eerste opschrift is zonder vernauwing van de aandacht, terwijl hij even daarvoor nog stelt dat er in

⁶⁹ Thomas o.c., o.a. p. 42.

⁷⁰ O.c., p. 82.

Gen 2,4-4,26 ook geen sprake is van vernauwing. Is dit een redactionele vergissing of een spoor van een hinken op twee gedachten?

- Op p. 103 komt dit het duidelijkst naar voren. Hij stelt nogmaals dat Gen 5,1 de vernauwing laat zien van de hele schepping naar de mensen, en vervolgens dat die hele schepping (“all of creation”) in de vorm van een zekere lijst genoemd wordt in Gen 1,1-2,3, een lijst die “just prior to the focus narrowing” geplaatst is, en die hij wellicht ziet als een soort (gesegmenteerde?) genealogie ziet.⁷¹ Het gedeelte 2,4-4,26 wordt hierbij voor het gemak overgeslagen: “Here, the focus narrows at 5:1, after the toledot section of the heavens and earth”. Ófwel het opschrift in 2,4 is dan toch te lezen als onderschrift, ófwel de eerste vernauwing vindt eerder dan 5,1 plaats.

Thomas doet het omgekeerde als Weimar, die het verband tussen 2,4 en wat erna komt minimaliseert: hij houdt zo vast aan Gen 2,4 als begin van de reeks, dat hij het verband met het gedeelte *er-voor* uit het oog verliest. Hij laat Gen. 1 niet direct buiten beschouwing,⁷² maar maakt toch onvoldoende duidelijk welke rol dit gedeelte in zijn model speelt. De enige keer dat hij Gen 1 probeert te karakteriseren (p. 103) en te betrekken in het toledot-schema, gaat hij volledig voorbij aan de eerstvolgende toledot-sectie, van 2,4 t/m 4,26, als besprak hij niet de uiteindelijke tekst maar de P-editie van Genesis – voor een synchrone studie een merkwaardige keuze.⁷³ Met name daar, bij de bespreking van het begin van de reeks, wringt zijn betoog. Thomas lijkt van mening te zijn dat er eigenlijk sprake van een vernauwing had moeten zijn in Gen 2,4, maar heeft die niet gevonden.

3.3 Vertegenwoordiging

Een andere invalshoek voor de toledot-structuur, naast die van vernauwing, is die van de vertegenwoordiging. Eigenlijk is er maar één theoloog voor wie dit begrip centraal is bij de behandeling van de toledot-structuur, en dat is Breukelman. Ter onderbouwing van zijn uitleg zal een artikel van Richard Hess besproken worden.

3.3.1 Breukelman

Net als Hieke en Thomas kiest Breukelman voor de synchrone benadering: „Wer Zugang zu dem Buch, so wie es uns gegeben ist, bekommen will, der muß von dem Buch so ausgehen, wie es uns

⁷¹ Thomas lijkt in die richting te denken blijkens een alinea op p. 103, waar hij de regelmaat van de tekst over de scheppingsdagen vergelijkt met een genealogie.

⁷² Referenties aan dit hoofdstuk hebben het over een proloog (p. 72 en 89) of over een tekst met een liturgisch karakter (p. 40 en 103), maar verder verdwijnt de tekst achter het opschrift in 2,4. De toledot-reeks begint bij Gen 2,4 en dus met de hemel en de aarde, stelt hij op p. 127. En bij een intro past geen vernauwing. Dit is alleen vol te houden als het gedeelte ervoor genegeerd wordt.

⁷³ Dit komt neer op waar Carr op wijst en wat hij afwijst (vgl noot 37).

gegeven ist.⁷⁴ Voor Breukelman betekent ‘das Buch’ het boek dat wij (voor het gemak) Genesis noemen, maar dat hij noemt naar het opschrift in Gen 5,1: *Het boek van de verwekkingen van Adam, de mens*, met een Hebreeuwse afkorting weergegeven als סֵפֶר תּוֹלְדוֹת אָדָם, *sēfer tōlḏōt ‘adām*. Dat boek bestaat uit vier hoofddelen:

1. **Gen 5,1 – 11,26**
met de toledot van Adam, Noach, de zonen van Noach en van Sem.
2. **Gen 11,27 – 25,11**
met de toledot van Terach
3. **Gen 25,12 – 35,29**
met de toledot van Ismaël en Izaäk
4. **Gen 36,1 – 50,26**
met de toledot van Esau en van Jakob.

Het deel dat aan Gen 5,1 vooraf gaat bestaat uit twee gedeelten: Gen 1,1 – 2,3 en 2,4 – 4,26. Net als Weimar⁷⁵ ziet Breukelman deze stukken als een soort dubbele inleiding. Het hoofdthema van Genesis is de wording van Israël te midden van de volkeren. Die wording wordt geschetst aan de hand van de geslachtslijsten, van Adam tot aan Jakob, die als volk Israël naar Egypte trekt.

De eersteling

Breukelman vertaalt het woord toledot met ‘verwekkingen’. Dat is volgens hem het woord dat in alle instanties waar de toledot-formule voorkomt het beste past. Het eerste hoofddeel van de סֵפֶר תּוֹלְדוֹת introduceert de belangrijkste genealogie, die van Adam. Deze genealogie, de toledot van Adam, is de hoofdlijn van heel de סֵפֶר תּוֹלְדוֹת⁷⁶ en is om twee redenen bijzonder. 1. Per generatie wordt telkens één zoon met name genoemd; dat is de eersteling, wiens geboorte de beslissende gebeurtenis in het leven van de vader is. 2. Het leven van de verwekker (de vader) wordt getekend vanuit het perspectief van de ene nakomeling. Dat komt naar voren uit het noemen van de leeftijd van de vader bij de geboorte van de zoon, en het aantal jaren na de geboorte dat de vader nog leefde. “In die éne temidden van alle anderen gaat het geslacht voor geslacht om hem, die straks (wanneer in de twee volgen-

⁷⁴ “Das Buch Genesis als das Buch der תּוֹלְדוֹת Adams, des Menschen” in: Ute Gniewoss, Hrsg, *Störenfriedels Zeddelkasten. Geschenkpapiere zum 60. Geburtstag von Friedrich-Wilhelm Marquardt*. Alektor Verlag, Berlin. (1991) p. 73.

⁷⁵ Zie par. 3.1.1.

⁷⁶ O.c., p. 15.

de hoofddelen de hoofdlijn van de א"ת verder wordt doorgetrokken) *Abraham* en daarna *Izaäk* en tenslotte *Jacob – Israël* zal heten.”⁷⁷

De reden dat deze eersteling zo bijzonder is, is gelegen in zijn gezegend zijn en uiteindelijk zijn gekozen zijn. Voor Breukelman is de toledot-structuur op een bepaalde manier een uitdrukking van het verkiezend handelen van God.⁷⁸ Daarmee wordt de eersteling de voorloper van Israël zelf, Gods verkorene. De volgende delen laten de voortgang zien van deze lijn zien door de geslachten, maar dan niet meer alleen met behulp van geslachtslijsten, maar voornamelijk aan de hand van vertellingen.

Vertegenwoordiging

In plaats van de vernauwing die bij veel theologen besproken wordt, introduceert Breukelman via het begrip *eersteling* het begrip *vertegenwoordiging*. De eersteling vertegenwoordigt de vader, zijn broers. De reden voor deze invalshoek is voor Breukelman om te laten zien, sterker dan met het begrip *vernauwing* mogelijk is, dat God inclusief denkt en handelt. Het is Hem in zijn handelen met Abraham en met Israël om de gehele mensheid te doen, niet om een keuze voor of tegen de een of de ander. De ene die gekozen wordt is de ene in wie allen vertegenwoordigd worden. Breukelman beschrijft in zijn *Bijbelse Theologie*⁷⁹ de verbinding tussen beide begrippen:

““Eerstelingschap” is dus hetgeen waarover het in heel de א"ת gaat. Willen we begrijpen wat dit eerstelingschap inhoudt, dan moeten we voor ogen hebben, dat zij wier woorden we in het boek Genesis horen bij de vormgeving van het verhaal hebben gewerkt met voorstellingen, die zijn ontleend aan de patriarchale samenlevingsstructuur. Het kernbegrip daarvan is de בֵּית אָב, het huis des vaders. De vader wordt gerepresenteerd door de zonen. (...) In het huis des vaders is nu echter één zoon temidden van alle anderen *op unieke wijze representatief* voor het geheel en dat is de בְּכוֹר, de *eersteling*, in wie de zegen zich concentreert.”⁸⁰

Zoals dit geldt voor de ene zoon die zegendrager wordt voor allen andere broers, geldt dat (blijkens de toledot van Adam) voor de ene die zegendrager wordt voor alle andere mensen. Evenzo vallen later andere volkeren niet van Gods radar als zijn eersteling Israël tot een volk geworden is.

Gen 2,4

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ook B.S. Childs (*Introduction to the Old Testament as Scripture*. Fortress Press, Philadelphia 1980², p. 146) noemt de geslachtslijn die gevolgd wordt de “chosen line”: “[T]he major concern of the structure is to describe both creation and world history in the light of the divine will for a chosen people.”

⁷⁹ I,2, p. 16.

⁸⁰ O.c., p. 16.

Hier komt de betekenis van de inleiding in beeld, of beter: inleidingen. Breukelman ziet de hoofdstukken vóór Gen 5 als een soort opmaat voor het geheel. Wat in dit gedeelte over de mens gezegd wordt, geldt voor de hele mensheid; ook in deze stukken wordt een enkeling of beter (en nu letterlijk!): eersteling beschreven, maar een die bij uitstek de gehele mensheid representeert. De hele mensheid is de *adam* op de *ad^amāh*, de mens op de akker, *coram Deo*, voor Gods aangezicht. Maar ook omgekeerd: “de geschiedenis van God met Israël op de aarde die Hij hun gaf is *pars pro toto* de geschiedenis van God-met-ons-allen op de ganse aarde.”⁸¹ In de geschiedenis van Israël is te zien wie God voor Israël, maar daarmee voor alle mensen wil zijn, in het verhaal van Gen 2-4 is te zien wie de mens eigenlijk is, niet alleen Israël, dat uit Adam voortkomt, maar alle mensen. Dat maakt het gedeelte voor Breukelman tot de *Locus de homine et de peccato*, een leerstuk betreffende de hele mensheid.⁸²

“Bij de verwekkingen van een mens gaat het om ‘zijn ganse huis na hem’,⁸³ om al de hem representerende zonen. Gelijk het nu in het verhaal van de verwekkingen van Adam, de mens, om één in het bijzonder gaat temidden van al de andere representerende zonen (om Israël temidden van de volkeren), zo gaat het nu ook in het verhaal van de verwekkingen van de hemel en de aarde in Gen. 2:4b-4:26 precies eender om één in het bijzonder temidden van al de schepselen van ‘de hemel en de aarde’ om de mens op de aarde onder de hemel, om de mens op de akker voor [158] Gods aangezicht.”

Wanneer nu in Gen 2,4 gesproken wordt over de toledot van hemel en aarde, geldt *mutatis mutandis* blijkbaar hetzelfde als bij alle andere ‘verwekkingen’; ook op deze plaats gaat het “over één in het bijzonder temidden van alle wezens die de hemel en de aarde representeren, over hem namelijk die in hun midden op unieke wijze representatief is, en dat is *האדם* op de *אדמה* *coram Deo*.”⁸⁴

Door het gebruik van het woord toledot bereikt de schrijver dat het gedeelte erna gescheiden wordt van het hoofdstuk over de schepping, maar tegelijk ermee verbonden, als bij een genealogie. De twee gedeeltes (Gen 1 en Gen 2-4) worden daarmee samen de inleiding op de *א"ת*,⁸⁵ elk met zijn eigen karakter. In die inleiding komen thema’s aan de orde die kenmerkend zullen blijken te zijn voor het vervolg, en voor alle mensen. De mens is de mens op de akker voor Gods aangezicht, en daar hoort het verhaal bij over de mens die als God wil zijn (Gen 3), en de mens die zonder broer wil zijn (Gen 4). De uitwerking van deze thema’s is iets wat in de erop volgende delen van de *א"ת* aan de orde zal komen.⁸⁶

⁸¹ BT I,3, p. 238.

⁸² BT I,3, p. 150v.

⁸³ Waarschijnlijk een verwijzing naar Gen 18,19.

⁸⁴ BT I,2, p. 19.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ BT I,3 p. 169.

3.3.2 Hess

Richard Hess heeft in zijn artikel *Splitting the Adam*⁸⁷ een taalkundige onderbouwing en uitbreiding gegeven van hoe de vertegenwoordiging van en door Adam in de eerste hoofdstukken vorm krijgt. Hess neemt geen genoegen met de strakke scheiding tussen Gen 1 aan de ene kant en Gen 2-4 aan de andere, als het om de betekenis van het woord *ha'adam* gaat, 'de mens'. Deze scheiding in betekenis is algemeen geaccepteerd: als Gen 1,28 het heeft over de mens, dan gaat het eerder over de mensheid dan over een individu.⁸⁸ Dit volgt uit het taalgebruik van Gen 1, dat grootheden en groepen benoemt in plaats van enkelingen. Gen 2-4 wordt gekenmerkt door individuen en relaties: de mens en zijn vrouw, de tuin, de boom (oké: twee bomen), de slang. Maar nog in Gen 4 wordt nog gesproken over de mens, terwijl Gen 5 inzet met Adam, hetzelfde woord maar dan zonder lidwoord. Het is op deze ontwikkeling dat Hess de aandacht vestigt.

De mens, ha'adam, of de mens Adam

Hess ziet een ontwikkeling van het generieke gebruik van 'adam met lidwoord in Gen 1,28 naar de vermelding zonder lidwoord in Gen 5,1. Zijn stelling is dat het woord 'adam in Gen 2 en 3 doorgaans met lidwoord voorkomt en derhalve geen eigenaam kan zijn, maar dat er in Gen 4 een kentering is te zien van *ha'adam* (אָדָם) = de mens in vers 1 naar 'adam (אָדָם) = Adam in vers 25. Tussen deze verzen wordt het woord 'adam niet gebruikt, maar wel de naam van de andere man, Kaïn. Bij nadere lezing blijken de verzen over Adam bewust parallel gecomponeerd:

Gen 4,1	En <i>de mens</i> had gemeenschap met Eva, zijn vrouw	והאדם ידע את חוה אשתו
Gen 4,17	En Kaïn had gemeenschap met zijn vrouw	וידע קין את אשתו
Gen 4,25	En Adam had nogmaals gemeenschap met <i>zijn vrouw</i>	וידע אדם עוד את אשתו

De onmiskenbare vermelding van Adam in 4,25 maakt de weg vrij voor de toledot van Adam in 5,1.⁸⁹ De vraag is wat de betekenis is telkens als er in Gen 2 en 3 sprake is van de mens, als die duidelijk niet de mensheid of Adam kan zijn. Hess komt met de mogelijkheid deze instanties te lezen als een soort titel, door een vergelijking te maken tussen het gebruik van het woord 'adam in Gen 1-5 met

⁸⁷ R. Hess, "Splitting the Adam: The usage of 'adam in Genesis I-V" in *Studies in the Pentateuch*, ed. John Emerton et al. VTSup 41 (p. 1-15). Leiden, Brill, 1990.

⁸⁸ De conclusie dat Gen 1 spreekt over de mensheid en niet over een mens, is niet nieuw; Gregorius van Nyssa beschrijft deze gedachte in zijn werk *De opificio hominis* (par. XIV,16) uit 379, waarschijnlijk voortbordurend op Philo's tractaat *De Opificio mundi*. Het taalgebruik van de Hebreeuwse tekst wijst eveneens in de richting van een algemeen begrip: "God schiep de mens, mannelijk en vrouwelijk". Dit is probleemloos te zeggen van de mensheid, maar een enkele mens kan niet beide zijn.

⁸⁹ B. Jacob (*Das erste Buch der Tora, Genesis*. Übersetzt und erklärt von Benno Jacob, Schocken Verlag, Berlin, 1934, p.63) stelde dat voor de introductie van een toledot twee dingen vermeld moeten zijn: degene wiens toledot verteld zal worden en degene met wie de toledot na hem verder zal gaan. In dit vers worden zowel Adam als Seth genoemd.

het in de rest van de Bijbel vaker gebruikte algemener begrip *'isj*, man. Dit woord komt soms in combinaties voor met substantiva die een rol of functie uitdrukken. Hess noemt het gebruik in uitdrukkingen als *'isj kohen*, de priester, *'isj sar*, de prins, en in het bijzonder het gebruik van *'isj* als de sterke man, de leider, zoals gebruikt in de uitdrukking in 2 Sam 10,6.8: *'isj tob*, de leider van (de stad) Tob. Dit gebruik van *'isj* komt volgens Hess overeen met het Akkadische logogram *lú* (normaal te vertalen met 'mens') met dezelfde betekenis en dat in dezelfde constructie kan voorkomen, bijvoorbeeld in: *lú uru kumidi* = de leider van de stad Kumidi. Hieruit blijkt dat het hier om een bekend fenomeen gaat in de Semitische talen.

Dit houdt de volgende ontwikkeling in van de betekenis van het woord *'adam* in de eerste hoofdstukken van Genesis:

- In Gen 1 betekent *'adām* 'de mens' en refereert aan alle mensen die hebben geleefd en zullen leven.
- In Gen 2-3 betekent *'adām* 'de mens' en refereert aan de mannelijke vertegenwoordiger van de mensen, die in de tuin was geplaatst om die te onderhouden. De setting van het verhaal alhier verhindert de generieke referentie aan alle mensen, zoals in Gen 1 mogelijk was.
- In Gen 4 komt dat idee onder druk te staan vanwege de verschijning van andere mensen/mannen in het verhaal. Vóór de geboorte van de eerste zoon kan/moet *ha'adām* nog 'de mens' betekenen, daarna is dat niet meer mogelijk. Vanaf dat moment betekent *'adam* 'Adam'.

Uit dit alles blijkt hoezeer de bijdrage van Hess aansluit bij de opvatting van Breukelman.

4 Tussenstand

In dit hoofdstuk wil ik de resultaten van de discussie gebruiken om tot een samenvatting en presentatie van mijn eigen oplossing te komen, met name wat betreft de verbindende functie van de toledot-structuur en de vernauwing. Vanuit de bestudering van het begrip toledot hoop ik te komen tot een model hoe telkens twee tekstdelen, voor en na de toledot-formule, met elkaar verbonden worden, en in hoeverre de vernauwing meespeelt. Daaruit zouden conclusies getrokken kunnen worden over de relatie tussen de tekstgedeelten voor en na de toledot-formule van Gen 2,4.

Zoals aan de orde kwam in het vorige hoofdstuk hebben alle theologen moeite de aard van de verbinding en de vernauwing over de hele lijn vol te houden. Als echter aangetoond kan worden dat de eerste toledot-episode niet afwijkt van de andere, zou dat een reden kunnen zijn om ook hier een vernauwing te verwachten. Wel blijft dan nog te bezien wat de aard is van het gedeelte dat aan de gehele toledot-reeks vooraf gaat. In het hierop volgende hoofdstuk zal ik dan ingaan op wat dat betekent voor de idee van de vertegenwoordiging in de eerste hoofdstukken van Genesis.

4.1 Verbinding

Bij de bespreking van Hieke (pag. 21 en verder) is erop gewezen dat de toledot-formule wel een gedeelte van een boek kan beginnen maar geen geschrift als geheel. Een toledot-formule kan in de huidige structuur alleen iets voortzetten.⁹⁰ Dat maakt dat het woord een schakelfunctie heeft: het ene gedeelte van Genesis wordt ermee gekoppeld aan het volgende gedeelte.⁹¹ Dit zit al in de formule zelf, waarin de naamgever de voorvader is van die *na* hem komen, en wiens geschiedenis in het gedeelte *ervoor* beschreven is. De toledot van Adam gaat over de nakomelingen van Adam tot en met Noach, de toledot van Noach gaat weer over diens nakomelingen.

4.1.1 Holwerda

Een bevestiging voor deze opvatting geeft B. Holwerda. In zijn Dictaten⁹² schrijft hij:

“Met het woord *tôledôt* duidt de schrijver op het product, op het resultaat. Dan kijkt hij dus naar een zeker eindpunt. Met de daaraan verbonden genitivus wijst hij echter op het beginpunt. *tôlêdôt* betekent: daar liep het op uit. De genitivus: daar begon het mee. (...)

Wanneer we dit in het oog houden, dat de toegevoegde genitivus aanduidt een nieuw *beginpunt* en *tôlêdôt* een *eindpunt*, immers een historisch resultaat, dan hebben we onmiddellijk begrepen, dat

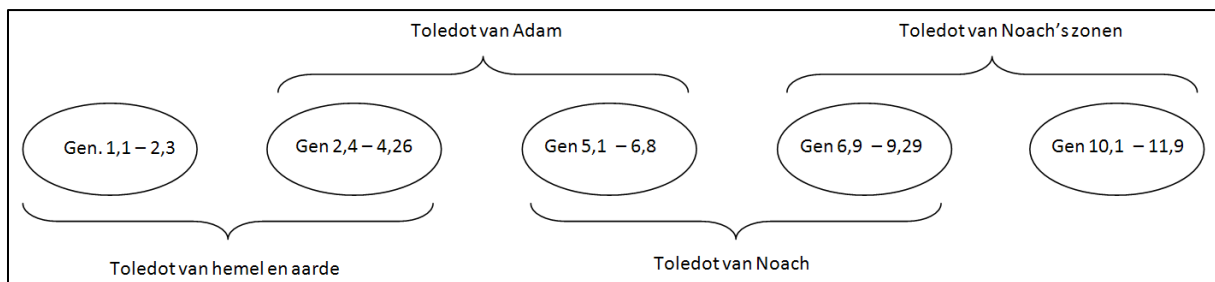
⁹⁰ Zie J.H. Walton: *The Lost World of Genesis one*. Ancient Cosmology and the Origins Debate. InterVarsity Press, Downers Grove, IL. p. 40 en K. Koch: „Die Toledot-Formeln als Strukturprinzip des Buches Genesis“ in: Beyerle, Stefan (Editor); Mayer, Günter (Editor); Strauss, Hans (Editor) *Recht und Ethos im Alten Testament-- Gestalt und Wirkung*: Festschrift für Horst Seebass zum 65. Geburtstag, p. 183-191. Neukirchener, Neukirchen-Vluyn. 1999, p. 187.

⁹¹ Zie ook voetnoot 47.

⁹² Holwerda, o.c., p. 13.

Genesis in sterke mate een tendenzgeschrift is. En ook hebben we dan inzicht gekregen in de *compositie* van Genesis. De schrijver geeft na het verhaal van de schepping achtereenvolgens tien van deze *tôledôt*. En het merkwaardige is, dat het eindpunt van *tôledôt* één tegelijkertijd fungeert als het begin van *tôledôt* twee enz.”

Door deze koppeling ontstaat een keten van gedeeltes die telkens worden gesloten en geopend door de toledot-formule, waarbij de hoofdpersoon van de ene de voorvader van de volgende persoon/ personen wordt, van het begin van Genesis tot het eind.

Figuur 1 Toledot-schakeling van Gen 1-11; elke toledot is aangegeven met zijn scope.

Het gedeelte dat aan de toledot-formule voorafgaat, behandelt ook in narratief opzicht wat aan die toledot voorafgaat en bepaalt mede daardoor de betekenis van het erop volgende gedeelte. Dat betekent dat het eerste gedeelte van Genesis, vóór de eerste toledot in Gen 2,4, gaat over hoe de hemel en de aarde tot stand zijn gekomen – precies zoals dat gedeelte opent. Het voorgaande gedeelte wordt niet losgelaten maar in het geheel betrokken door de volgende toledot, die dus als afsluiting en opening tegelijk kan dienen.⁹³ Dit betekent dat de eerste toledot-instantie van Gen 2,4 een volwaardige episode is, niet een die maar ergens begint, maar een die een tekst heeft om naar terug te verwijzen en een erop volgend deel om dat ermee te verbinden.

4.1.2 Soorten genealogie

Op enkele plaatsen gaat deze regel niet op. Dit geldt voor Gen 11,10; 25,19 en 37,2. De gedeeltes die telkens voorafgaan aan deze opschriften hebben niet de stamvader van de erop volgende personen als hoofdpersoon. De toledot van Sem volgt op die van de zonen van Noach: Sem, Cham en Jafet; de toledot van Izaak wordt voorafgegaan door die van Ismaël en die van Jakob door die van Esau. Of vanuit een ander perspectief: de toledot van de zonen van Noach, Ismaël en Esau hebben geen vervolg. De lijn eindigt niet simpelweg, getuige de vele nakomelingen, maar wordt niet verder uitgewerkt in het boek Genesis en blijft bestaan als ‘zijlijn’.

⁹³ Vgl het citaat van Millard in voetnoot 47.

Wat opvalt is dat de drie genoemde toledot-secties een ander type genealogie bevatten: er wordt niet telkens één nakomeling genoemd per generatie, maar verscheidene, alsof er in zo kort mogelijke tijd zoveel mogelijk nakomelingen genoemd moeten worden. Wilson noemt de twee typen lineaire en gesegmenteerde genealogieën.⁹⁴ De lineaire genealogie “expresses only one line of descent from a given ancestor”. De gesegmenteerde genealogie vermeldt meer dan één afstameling per generatie. In Genesis zijn beide vormen te vinden; de lineaire genealogieën zijn te vinden in Gen 4 (Kaïn) 5,3-32 (Adam) en 11,10-26 (Sem), de gesegmenteerde genealogieën in Gen 10,2-32 (van de zonen van Noach); 25,13-17 (van Ismaël) en 36,2-14 (van Esau). De gesegmenteerde genealogie heeft het karakter van een uitweiding, een terzijde naast de hoofdvertelling.

Hoewel er in de genealogieën van Genesis potentieel sprake is van vele zijlijnen (bij elke generatie!), worden alleen deze drie uitgewerkt. Volgens Thomas⁹⁵ hebben deze lijnen hun plaats in Genesis te danken aan een eerder gegeven belofte of zegen. Voorafgaand aan de toledot van de zonen van Noach wordt verteld dat God een verbond sluit met de aarde, dat die niet nog eens vernietigd zal worden door het water. Daarbij wordt de zegen uit Gen 1 (“wees vruchtbaar...”) herhaald en van toepassing verklaard op *alle* nakomelingen van Noach. Evenzo wordt met de toledot van Ismaël recht gedaan aan de belofte die God doet aan zijn moeder Hagar (Gen 21,17 vv). Aan Esau wordt recht gedaan, door de (weliswaar mindere) zegen aan hem vervuld te zien in de opsomming van zijn nageslacht. Beter dan met een lineaire genealogie wordt de zegen in deze situaties uitgedrukt door middel van een gesegmenteerde genealogie.

Wat rest is de hoofdvertelling die komt te bestaan uit de zeven toledot-secties die elk wél de verbinding hebben van voorvader naar toledot met nakomelingen, met als resultaat een doorgaande lijn. Zoals gezegd is in alle gevallen de toledot-formule een opschrift voor wat volgt.

4.1.3 Persoon en plaats

Bij de toledot van Esau komt overigens een nieuwe notie naar voren. In hoofdstuk 2 is gezegd dat elke toledot-episode de geschiedenis van de aartsvader afrondt alvorens door te gaan naar de volgende persoon; op die manier wordt temporeel ruimte gemaakt voor de volgende verkorene. Echter, niet alleen in tijd, ook in ruimte wordt plaats gemaakt voor de geschiedenis van de verkoren generatie. Het lijkt erop dat Esau's tweede toledot is ingegeven door een lokaal argument, om de tweevoudige verwijdering te onderstrepen: eerst weg uit Kanaän, dan naar Seir.⁹⁶ Ook bij het slot van de toledot van Terach, die over Abraham gaat, wordt van hem verteld dat hij de zonen van Ketura nog bij zijn leven wegstuurt naar het (niet nader omschreven) Oosten en dat ze niet delen in de erfenis aan Izaäk. Evenzo vertrekt Ismaël naar de woestijn, waar hij een volk wordt met vele vorsten. De ruimte

⁹⁴ Robert R. Wilson *Genealogy and History in the Biblical World*, Yale University Press, New Haven, 1977, p. 9.

⁹⁵ Thomas, o.c., p. 111-117

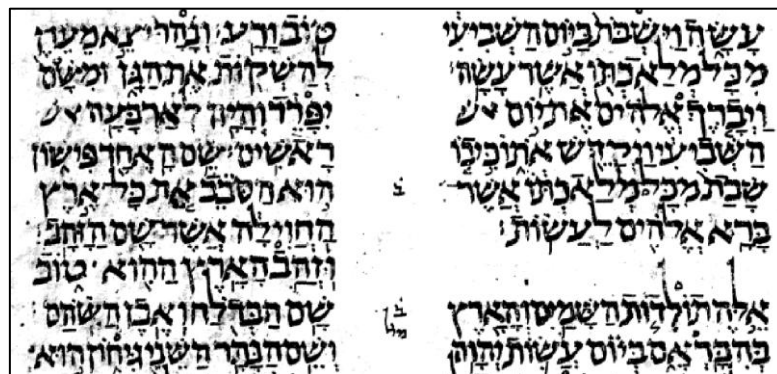
⁹⁶ Vgl. Thomas, o.c., p. 75v.

die overblijft, Kanaän, is voor de echte zoon, met wie de toledot-structuur verder gaat. Daarmee lijkt aangegeven te worden dat het in de toledot-structuur van Genesis niet alleen om personen maar ook om een plaats gaat, namelijk het land Kanaän.⁹⁷

4.1.4 Intermezzo 1: opschrift of onderschrift

Deze conclusie zou de oplossing kunnen zijn voor een oude vraag. Gen 2,4 heeft namelijk in de oorkondehypothese een uitzonderlijke geschiedenis gekregen. Vanuit die hypothese is het gebruik van het begrip toledot voorbehouden aan P. Aangezien Gen 1,1-2,3 wordt toegeschreven aan P, wordt 2,4a, het versdeel met de toledot-formule, eveneens als P-materiaal gekwalificeerd. Dit heeft veel uitleggers ertoe gebracht om dit versdeel als afsluiting van het gedeelte ervoor te zien en niet als opening van wat volgt, zoals het op alle andere plaatsen is gebruikt.

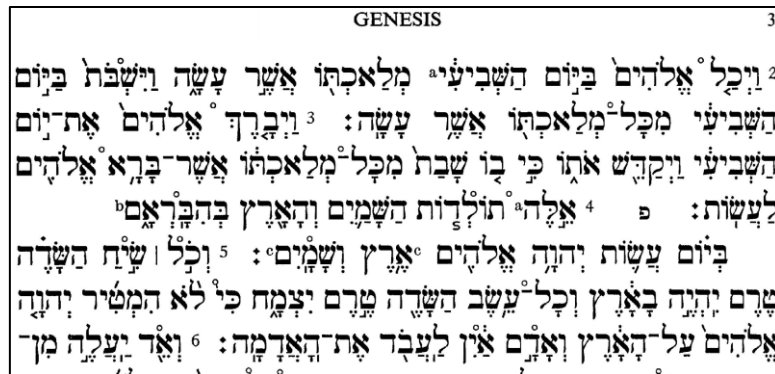
Echter, hoewel het vers met enig recht als afsluiting van Gen 1 kan worden gezien, kan het m.i. zeker niet worden *losgemaakt* van wat volgt. Dit strijdpunt is zelfs tot uitdrukking gekomen in de tekstuitgaven van dit gedeelte van Genesis. Oudere uitgaven laten een nieuw gedeelte beginnen bij Gen 2,4a, met een totaal afwezige cesuur tussen vs 4a en b. In veel recente uitgaven van deze tekst is de tekst opgemaakt zoals volgt uit de indeling gehanteerd bij de oorkondehypothese: Gen 2,4a sluit het P-gedeelte, Gen 2,4b opent het J-gedeelte. Derhalve laten de uitgevers een nieuw gedeelte beginnen bij 2,4b.⁹⁸

Figuur 2 Codex Leningradensis. Rechts onderin (na de witregel) begint Gen 2,4, zonder scheiding tussen 4a en 4b.

⁹⁷ Zie o.a. E. Blum *Die Komposition der Vätergeschichte*. Wissenschaftliche Monographien zum AT & NT Band 57. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn. 1985, p. 436v. De Jong (*Van oud naar nieuw*. Kok, Kampen, 2002, p. 43vv) ziet in Sion in het verlengde van Kanaän liggen.

⁹⁸ Ook J.C. Gertz ("The Formation of the Primeval History" in: Evans, Craig A., Joel Lohr en David Petersen, *The Book of Genesis: Composition, Reception, and Interpretation*. Brill, Leiden, 2012, p. 114) wijst op dit verschijnsel.

Figuur 3 BHS-uitgave van de Leningradensis. De witregel in de Leningradensis is weergegeven met een *petoecha* (פ), terwijl de nieuwe alinea begint met Gen 2,4b.

Het verschil is dat het “dit” van de formule “dit is de geschiedenis...” in de oude uitgave vooruit wijst naar wat komt, en in de nieuwe uitgave terugziet op wat gebeurd is.

Dat de uitleg van zowel de formule als de twee verhalen die ervoor en erna staan in beide gevallen totaal anders is hoeft geen betoog. Gezien het feit dat de formule in alle andere gevallen een opschrift is en er ook in dit geval iets te verbinden valt, en bovendien interpretaties die zijn ingegeven door de oorkondehypothese onvoldoende oog hebben voor de uiteindelijke vorm van de tekst,⁹⁹ dient ook hier te worden uitgegaan van een toledot-formule die gebruikt is als opschrift. Alleen op deze manier wordt de doorgaande lijn die wordt geschetst door de opeenvolgende toledot-secties gerespecteerd.

4.1.5 Intermezzo 2: De toledot van Noach

Er is reeds opgemerkt dat Noach als enige in ‘zijn’ toledot nog een actieve rol vervulde. Zijn zonen spelen nauwelijks een rol in de toledot, maar meer dan wat ook zijn de ark en de vloed bepalend geweest voor de nalatenschap van Noach. Vooral die gebeurtenis wordt als het kind van Noach gezien. Dat is vooral te zien in hoe zijn genealogie geschreven wordt. Het raamwerk ervan staat nog in de tekst, maar is doorsneden door het verhaal van de vloed.

Gen 5,32: Toen Noach vijfhonderd jaar oud geworden was, verwekte Noach Sem, Cham en Jafet.

Gen 7,6: En Noach was zeshonderd jaar oud, toen de watervloed over de aarde kwam.

Gen 9,28: En Noach leefde na de vloed driehonderd vijftig jaar [*en hij verwekte zonen en dochters*]; zo waren al de dagen van Noach negenhonderd vijftig jaar; en hij stierf.

Nico Riemersma¹⁰⁰ heeft laten zien hoe het leven van Noach getekend is door de vloed. Bij Noach is de peildatum niet langer de geboorte van zijn oudste zoon, maar de datum van de vloed. Gen 7,6 is strikt genomen geen onderdeel van zijn entry geweest, maar de vermelding van de vloed laat zien

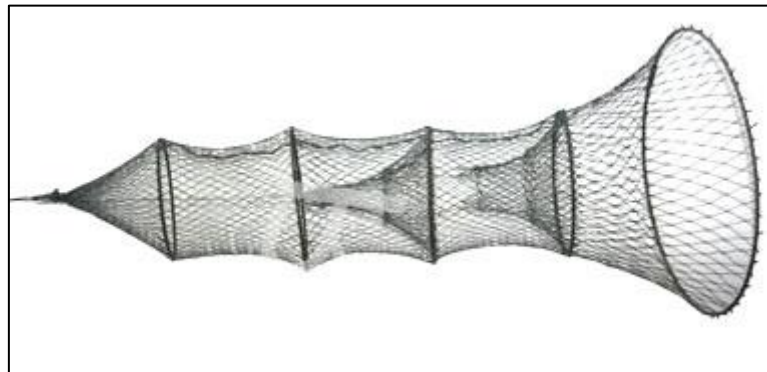
⁹⁹ Zie bijvoorbeeld de bespreking van Weimar, aan het eind van par. 3.2.1 van deze scriptie.

¹⁰⁰ N. Riemersma, “Genealogie en Genesis 5 – Henoch en Noach” in: *Interpretatie 19,5*, 2011, p. 22-24.

hoe bepalend die is geweest voor de rest van zijn leven. Bij de andere vaders wordt telkens geschreven “En X leefde nadat hij Y verwekt had, nog xx jaren, en hij verwekte zonen en dochters”, maar die zinsnede is veelzeggend weggelaten. In grote lijnen blijkt ook hier de vertaling van toledot met geschiedenis te kloppen: dit is wat er met Noach gebeurde, hoe hij gehoorzaam was aan God en de ark bouwde, hoe hij de vloed overleefde en erdoor getekend werd, en stierf. Een en ander betekent dat de uitzonderingspositie die Noach leek te hebben, door als enige in ‘zijn’ toledot prominent aanwezig te zijn, genuanceerd moet worden. Hij is net zo min actief als de ark een roer had.

4.2 Vernauwing

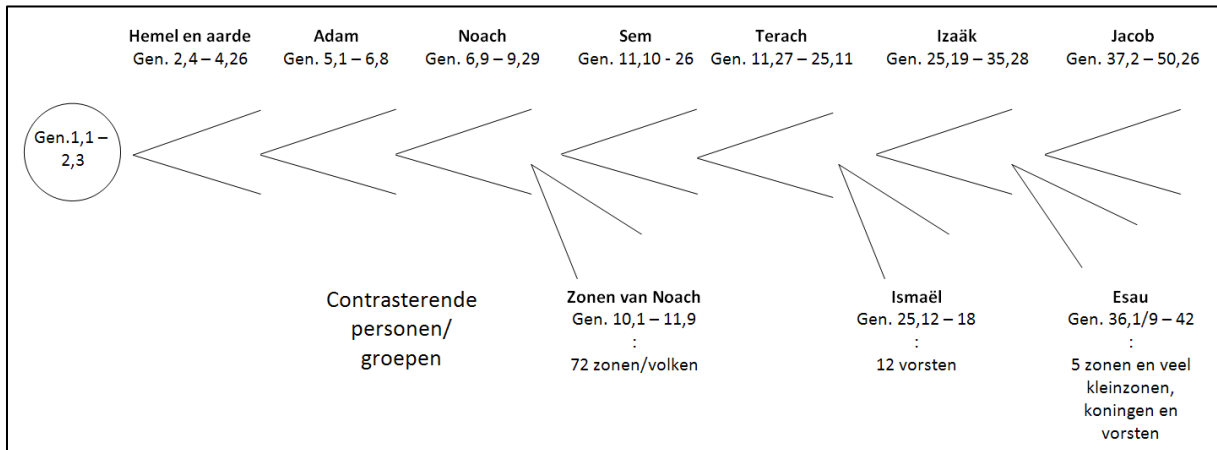
Zoals de lineaire genealogie in de toledot van Adam en Sem al laat zien, gaat het bij de vertelling van de geschiedenis van de geslachten van Adam tot Israël om één bepaalde lijn die wordt gevolgd. Per generatie wordt uit alle nakomelingen een keuze gemaakt voor die ene onder hen met wie het verhaal verder gaat. Dit is de vernauwing die al eerder door anderen¹⁰¹ geconstateerd is. De keren dat een dergelijke keuze gemaakt wordt na een toledot-formule is er sprake van een doelbewuste vernauwing, een *reset* van de narratieve scope naar *een* persoon en *een* plaats. Echter, dat is niet het enige wat er gebeurt. Gaat het moment van de toledot-formule gepaard met een vernauwing, *gedurende* de episode breidt het aantal personen binnen de vertelscope zich weer uit, tot aan de volgende inzet. Zo ontstaat een opeenvolging van vernauwing en uitbreiding, ongeveer als een omgekeerde visfuik (zie Figuur 4).

Figuur 4 Visnet met extra fuiken

¹⁰¹ Holwerda, Eißfeldt en Scharbert, om een paar te noemen.

Toegepast op de onderdelen van Genesis komt het volgende schema naar voren:

Figuur 5 Fuikstructuur van Genesis met hoofd- en zijtakken gescheiden

Enige opmerkingen hierbij:

- Binnen de vertelling van Gen 1,1-2,3 als openingsverhaal is natuurlijk geen sprake van vernauwing; die is alleen mogelijk bij de gratie van de aanwezigheid van een geheel. De eerste keer dat er sprake is van de toledot-formule, in Gen 2,4, speelt de echter vernauwing wel, zoals verderop zal worden toegelicht.
- De drie zijtakken contrasteren door de uitgebreide, gesegmenteerde genealogieën met de ietwat strenge opeenvolging van “telkens de ene” die van tussen de anderen door de verteller wordt uitverkoren. Pas helemaal aan het eind blijft de aandacht gevestigd op alle nakomelingen van Jakob, zonder dat er gekozen wordt om met die persoon het verhaal te vervolgen.¹⁰² Dan heeft ook die familie een volheid, 70 zielen, bereikt.

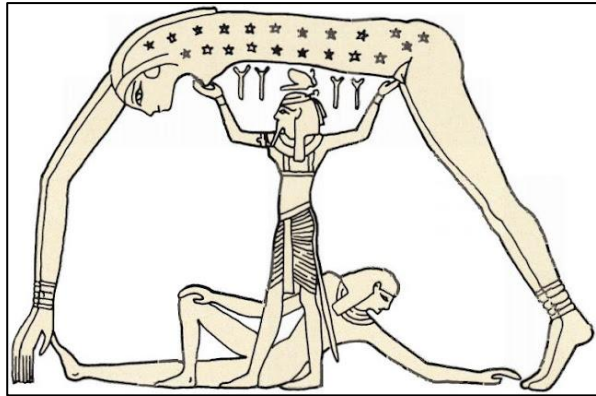
4.3 Genesis 2,4

De toledot van Gen 2,4 is wederom de meest problematische van alle secties, vanwege de niet-persoonlijke verwekkers en de al dan niet aanwezige vernauwing. Omdat de betekenis van toledot op deze plaats van groot belang is voor de samenhang tussen en daarmee de betekenis van de twee scheppingsverhalen in Gen 1 en 2-3, ga ik hierop uitgebreid in.

¹⁰² In het vervolg van het OT speelt dat spanningsveld wel: is Jozef/Efraïm de belangrijkste, of toch Juda?

De verwekkers

De centrale vraag is wat het motief kan zijn geweest voor de schrijver van dit gedeelte om te spreken over een voortbrengen van of voortgebracht worden door de hemel en de aarde. Er is wat te zeggen voor de opvatting dat het gebruik van de term toledot primair afkomstig is van de schrijver van de genealogieën van Gen 5 en 11, met als gevolg dat het gebruik in Gen 2,4 een secundair¹⁰³ of zelfs tertiair gebruik van de term betreft, maar ook dan is het nog steeds een lange weg van het letterlijke gebruik bij de genealogieën naar het metaforisch gebruik in 2,4.

Figuur 6 Cheb en Noet, gescheiden en uitgespannen door hun vader Shoe¹⁰⁴

Op zich is de gedachte van hemel en aarde die iets voortbrengen niet zo vreemd; ook in Egypte was deze gedachte bekend, met de voorouders Cheb en Noet die zorgden voor alles wat op aarde groeide.¹⁰⁵ Maar binnen de context van Genesis zal deze achtergrond niet zonder meer verondersteld kunnen zijn; daarvoor is het theologisch verschil tussen de twee culturen te groot. Een onderzoek naar een mogelijke metaforische betekenis van toledot op de andere plaatsen zal meer resultaat opleveren.

Betekenisverruiming van toledot

Het is opvallend dat de persoon die als voorvader/verwekker genoemd wordt in de toledot-formule in de daarop volgende verhalen zo goed als afwezig is, en als hij al aanwezig is, dan lijdzaam (zoals Noach). De toledot is de vertelling over de zonen (de zonen van Izaäk Jakob en Esau, in de toledot van Izaäk en de zonen van Jakob in diens toledot), maar vooral over wat de zonen als erfgenaam van de vader doen met hun leven, alsmede met het hun door de vader gegeven erfdeel; dat kan zijn ten goede, maar ook ten kwade. De vader die genoemd wordt is min of meer overgeleverd aan wat de volgende generatie met zijn erfenis doet. Dit sluit aan bij wat Hieke hierover zegt.¹⁰⁶

Vanuit dat perspectief is de kloof naar het metaforisch gebruik in Gen 2,4 te dichten. De toledot van de hemel en de aarde is het gedeelte dat vertelt over wat de volgende generaties, de eerste mensen, doen met die hemel en aarde. De aarde wordt met de kwalificatie 'zeer goed' opge-

¹⁰³ Vergelijk de opmerking van Eißfeldt, *Biblos geneseōs* (1958/1966): "Man kann das Wort *tōledōt* in 1. Mose 2,4a nunmehr nur in dem sehr erweiterten Sinn von ‚Entstehungsgeschichte‘ übersetzen."

¹⁰⁴ Bron van de afbeelding: <http://egyptian-gods.99k.org/shu.html>.

¹⁰⁵ De veronderstelling dat iets levends niet kan voortkomen uit iets levenloos is niet eens zo oud. Tot in de moderne tijd was de opvatting nog gemeengoed.

¹⁰⁶ Vgl. voetnoot 49.

leverd en overgedragen aan de mens. Dan volgt het opschrift “Dit is de toledot van de hemel en de aarde”, ofwel: dit is wat de mens ermee doet, met die hemel en aarde. De betekenis van het woord toledot wordt opgerekt door niet alleen van een vervolg te spreken langs de weg van geslachtelijke voortplanting, het *geboren* worden, maar ook van de vervolggeshiedenis als *gebeuren* aan de verwekker.¹⁰⁷ Deze interpretatie bevestigt het verband tussen het voorgaande gedeelte en het toledot-gedeelte en illustreert waarom er in deze situatie sprake kan zijn van niet-persoonlijke voorouders/verwekkers. Naast Hieke was dit ook Holwerda opgevallen. Hij schrijft:

“In Gen. I 1 tot II 3 hebben we het verhaal van de schepping van hemel en aarde. Daarmee heeft God een begin gesteld. Nu vraagt de schrijver zich af : wat is de *tôledôt* van hemel en aarde, toen ze geschapen waren? Hoe ontwikkelde zich dat? Wat kwam er voort in de historie? M.a.w. wat zijn de *tôledôt*? Dat het niet om “geschiedenis” gaat in onze zin is dan direct duidelijk uit [Gen. II 4—IV 26]. Van de “geschiedenis” van hemel en aarde horen we niets. Maar de kwestie is: wat kwam er in de geschiedenis van terecht, van dat maaksel Gods dat [Gen 1,1—2,3] in zijn tweeledigheid genoemd had?”¹⁰⁸

Dit brengt het schijnbaar afwijkende gebruik van het woord toledot in lijn met de overige, meer letterlijke vormen van gebruik van het woord in Gen 5 en 11. Dit ondersteunt ook de stelling dat de toledot-formule in Gen 2,4 als opschrift moet worden gezien en niet als onderschrift. Daarmee is eens te meer aangetoond dat het gebruik van deze instantie van de formule overeenkomt met alle andere, en dat er ook op deze plaats een vernauwing kan worden verwacht.

De vernauwing

Zoals gezegd vindt de vernauwing plaats met de keuze van een enkeling uit een reeds genoemde veelheid: uit de zonen van Noach gaat het verhaal verder met Sem, uit de zonen van Jakob gaat het verhaal verder met Jozef. Gezegd moet worden dat de vernauwing in Gen 2,4 niet echt voor de hand ligt. Om de vernauwing hier te zien moeten we letten op verschillende begrippen die in beide scheppingsverhalen voor dezelfde of een vergelijkbare zaak gebruikt worden, maar telkens van een andere scope blijk geven. De volgende tegenstellingen zijn te noemen:

¹⁰⁷ Vgl. Holwerda o.c., p. 13; zijn ‘vertaling’ van de toledot-formule “daar liep het op uit” laat zich beter in termen van een gebeuren lezen dan van geboren worden. Overigens bedienen ook de schrijvers van de kanttekeningen van de Statenvertaling zich van deze vertaling; bij Gen 37,2 bijvoorbeeld: “Hebr. geboorten, dat is, hetgeen Jacob in zijn geslacht en nakomelingen wedervaren is”. Deze interpretatie gaat volgens Breukelman (BT I,2, p.22v.) via Piscator terug op de exegetische van Ibn Ezra (1092-1167).

¹⁰⁸ Holwerda, o.c., p. 15.

Gen 1,1-2,3		Gen 2,4-4,26	
De aarde	1,1	De tuin	2,8
De geest	1,2	De adem	2,7
De gewassen	1,11-12	De boom	2,10.17
De vruchten	1,11-12	De vrucht	3,6
De dieren	1,25	De slang	3,1
De mens(heid)	1,26-28	De mens	2,7

Uit dit overzicht blijkt dat het eerste verhaal spreekt over algemeenheden of verzameltermen. De vertelling in Gen 2-3 wordt daarentegen gekarakteriseerd door *specifieke* personen en zaken.¹⁰⁹ Dit is in lijn met de veronderstelde vernauwing, waarmee *uit het geheel van de schepping* de blik zich richt op 1) een stuk van de aarde, de tuin, en *uit de veelheid van de mensheid* op 2) een enkele mens met zijn gezelschap.¹¹⁰

Er zijn meer theologen die de twee scheppingsverhalen zo lezen dat ze eerder naast elkaar staan dan na elkaar, als twee verschillende versies of visies op de schepping van de wereld, als regel ‘onderbouwd’ met een verwijzing naar de verschillende bronnen, P voor Gen 1 en J voor Gen 2-3.¹¹¹ Voor zover er al een verband tussen de verhalen gevonden wordt, dan in die zin dat het eerste verhaal spreekt in algemene termen en het tweede in concrete, als een soort parallellisme van twee verhalen uit van elkaar losstaande tradities, zonder inhoudelijke afhankelijkheden.¹¹² De meesten houden het daarbij, maar die opvatting geeft geen reden voor het gebruik van het woord *toledot* op deze plaats. Gezien het afwijkende gebruik van het woord *toledot* op andere plaatsen moet de auteur/redacteur een heel specifieke bedoeling hebben gehad met de huidige plaatsing van de eerste hoofdstukken. Dit gebruik kan moeilijk toevallig of ondoordacht zijn. Waarschijnlijk is, dat hij welbewust een dieper verband heeft willen leggen tussen de tekstgedeelten.

Volgens Stordalen¹¹³ is Gen 2,4 te lezen als een formule waarin de twee delen chiastisch verbonden zijn en in zijn geheel het opschrift vormen boven het verhaal van Gen 2-3. Het tweede verhaal begint dan niet in Gen 2,4b maar in Gen 2,5. Een gevolg van deze keuze is dat “the Story of Eden is not a creation story, but a story of what became of heaven and earth *some time after their*

¹⁰⁹ Vgl. L. Ska *Introduction to Reading the Pentateuch*. Eisenbrauns, Winona Lake, IN., 2006, p. 53-55.

¹¹⁰ Vergelijk de opsomming onder par. 3.2.

¹¹¹ De twee scheppingsverhalen kunnen in grote lijnen los van elkaar gelezen worden, hoewel Gen 2 de indruk wekt geschreven te zijn met voorkennis van Gen 1. Vgl. wat betreft dit laatste Gertz o.c. p. 115v.

¹¹² Zo Hess o.c. p. 146v. en I.M. Kikawada, “The Double Creation of Mankind in Enki and Ninmah, Atrahasis I 1-351, and Genesis 1-2” in: *Iraq* 45: 43-45. 1983, p. 43-45.

¹¹³ T. Stordalen, „Genesis 2,4. Restudying a locus classicus“ in: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, vol 102, afl. 2, 1992, p. 163-177.

creation” (mijn cursivering). Zijn vertaling van de toledot-formule “the story of what became of heaven and earth” komt overeen met die van Holwerda.

Een mogelijkheid van hoe het verband tussen Gen 1 en 2-4 te leggen is als volgt: Na Gen 1 wordt de aandacht gericht op ‘een’ mens, een specifieke persoon, die *uit het geheel van de mensheid* genomen wordt (Gen 2,15) en met wie God verder gaat. Als hier van de mens gezegd wordt dat God hem ‘nam’ (ויקח), zou dit woord ook met uitkiezen vertaald kunnen worden.¹¹⁴ Ook voor Breukelman en Childs¹¹⁵ is dit begrip verbonden met de toledot-structuur. Deze mens was chronologisch niet de eerste mens, maar wel in rang: hij was de primus inter pares. Als zodanig vertegenwoordigt hij de door de schrijver gekozen lijn van de vertelling, en vanuit bovenstaand perspectief, de mensheid bij God. Dit patroon komt overeen met de andere keren dat de formule gebruikt wordt.

¹¹⁴ Zie voor vergelijkbare situaties bijvoorbeeld Jes 44,14 en Ps 78,70. Deze voorbeelden zijn genomen uit: H. de Jong, o.c., p. 177.

¹¹⁵ Zie noot 78.

5 Conclusies

In dit hoofdstuk zal een aantal thema's opnieuw besproken worden, vanuit de bevindingen van het voorgaande hoofdstuk. Veel van wat volgt is eerder als aanvulling dan als afwijzing bedoeld.

5.1 De aard van Gen 1

Vrijwel alle commentatoren wijden woorden aan het unieke karakter van Gen 1. Wenham stelt dat "The opening chapter of Genesis (...) stands right outside the main narrative structure of the book".¹¹⁶ Voor T.L. Thompson is het hoofdstuk te zien als een *preface* of *prelude*,¹¹⁷ Hieke ziet het als *Vorwort*¹¹⁸ en Westermann noemt het een *feierlich-majestätische Ouverture*.¹¹⁹

Toch wordt niet vaak de conclusie getrokken om vanwege dit karaktersverschil het hoofdstuk overeenkomstig te onderscheiden van wat volgt. Als regel worden hoofdstuk 1-3 als twee verhalen gelezen die in elkaars verlengde liggen. J.A. Thompson lijkt in zijn artikel "Genesis 1-3: Science? History? Theology?"¹²⁰ een onderscheid te maken tussen Gen 1 aan de ene kant en 2-3 aan de andere, maar uiteindelijk zijn ze volgens hem op hun eigen manier historisch en samen als inleiding te lezen: Gen 1 als een eerder schematische dan chronologische opsomming van wat geschapen werd (getuige de structuur van twee keer drie dagen) en Gen 2-3 als symbolisch weergegeven waarheden over de mens in zijn verhouding tot God. Wat betreft het karakter van de openingshoofdstukken stelt Thompson dat de prolegomena voor de geschiedenis van de mens en Gods reddend handelen zijn afgelopen na de ongehoorzaamheid van de mens. "Once they had embarked on a rebel course the stage was set for the whole future of humankind."¹²¹ Ook hij houdt vast aan een zekere functionele en narratieve overeenkomst tussen de hoofdstukken 1 en 2-3. Hij besluit zijn artikel met de constatering dat de Bijbel weliswaar de theologische behoefte heeft aan een eerste Adam tegenover de tweede, maar deze stelling lijkt te suggereren dat volgens hem juist dat idee maar zeer moeizaam uit het verhaal zelf mee te nemen is.

Cesuur?

Naast de breed gedragen constatering van een verschil in karakter tussen Gen 1 en wat volgt, hantieren veel theologen ergens in het begin van Genesis toch een bepaalde cesuur, die de verhalen ervoor

¹¹⁶ D. Wenham, "The priority of P" in: *Vetus Testamentum*, Vol. 49 fasc. 2 (april 1999), p. 255.

¹¹⁷ T.L. Thompson, o.c., p. 69, 70.

¹¹⁸ Hieke, o.c., p. 57.

¹¹⁹ Westermann, o.c., p. 129.

¹²⁰ J.A. Thompson, "Genesis 1-3: Science? History? Theology?" in: *Theological Review*, 3 (1966). Later online gepubliceerd als: *ISCAST Online Journal Pre-2005 Vol. 0*. Ik houd de paginering van deze uitgave aan (http://www.iscast.org/journal/articles/Thompson_J_1996-09_Genesis_1-3_Science_History_Theology.pdf). De verhalen van Gen 1-3 staan vol van symbolische taal, maar, zo voegt Thompson toe, al die symbolen zijn wel symbolen van iets dat feitelijk heeft plaatsgevonden (p. 16v.).

¹²¹ J.A. Thompson, o.c., p. 16.

en erna op een verschillend niveau plaatst. Westermann gaat uit van een cesuur bij Gen 12, die de overgang markeert van de *Urgeschichte* naar de *Vätergeschichte*. Breukelman laat Genesis, het boek van de toledot van Adam, beginnen bij Gen 5,1, met de hoofdstukken ervoor als inleidingen. Ook T.L. Thompson gaat uit van een cesuur bij Gen 5,1.¹²² Iemand als Walsh ziet (net als J.A. Thompson) een kritieke grens getrokken bij Gen 4,1, het moment van de verdrijving van de mens en zijn vrouw uit de mythische tuin¹²³. Gezien het voorgaande kunnen we niet meegaan met een scheiding tussen Urgeschichte en Geschichte zoals Westermann die definieert. Met Childs is te zeggen: “[T]he continuity of the whole history cannot be threatened by overemphasizing other internal divisions, such as the primeval history (*contra* Westermann) ...”.¹²⁴ Mutatis mutandis geldt dit voor de andere oplossingen van Walsh etc. Maar even eerder laat Childs die *history* beginnen na Gen 2,4, dus na de schepping. Impliciet bevestigt hij daarmee de mogelijkheid van een scheiding voor en na Gen 2,4. Is daar dan wel aanleiding toe?

Een belangrijk gegeven is het feit dat Gen 2,4 opent met een toledot-formule, de eerste in de reeks. Hoewel Gen 1 niet buiten de toledot-structuur staat en als inleiding een status aparte heeft, is het toch gepositioneerd vóór het eerste toledot-opschrift. De toledot-opschriften zeggen, telkens opnieuw: “Dit gebeurde...; dit gebeurde...; dit gebeurde...”. Gen 1 mist die karakterisering en heeft in plaats daarvan de reeks “En God zei..., en God maakte/schiep, zonder een concretere tijdsaanduiding dan ergens “in den beginne”.¹²⁵ De manier waarop Gen 2 (en de hoofdstukken die erop volgen) met tijd omgaat verschilt met die van Gen 1; de dagen in Gen 1 lijken eerder een stijlfiguur te zijn dan dat ze reële tijd aangeven. De structuur van de twee keer drie dagen lijkt belangrijker dan een onverbidelijke chronologische volgorde van de gebeurtenissen.¹²⁶

Het verschil wordt nog duidelijker als de logische ongerijmdheden van Gen 1 afgezet worden tegen de narratieve logica van Gen 2-3. Voor de schrijver van Gen 1 is het bijvoorbeeld geen probleem over de schepping van het licht te spreken voordat de zon genoemd wordt, terwijl in Gen 2,5 expliciet gezegd wordt dat God het nog niet had doen regenen en dat er daarom nog geen struiken groeiden,¹²⁷ en dat de aarde nog geen akker kon zijn omdat er nog geen mens was om die te bewer-

¹²² T.L. Thompson (1987) p. 73v.

¹²³ J.T. Walsh (“Genesis 2:4b–3:24: A Synchronic Approach” in: *Journal of Biblical Literature* 96, pp 161-77) p. 173: “Space and time within the garden are not those of the man’s world, and events that occur inside the garden are not of that world’s history. Human history begins only with man’s return to his own ‘*adamah*, his own world – already a sinner, faced with pain, labor, and death.”

¹²⁴ Childs, o.c., p. 146.

¹²⁵ Als we hier al een bepaald lidwoord kunnen lezen! Dat is m.i. namelijk niet eenduidig uit het Hebreeuwse *בְּרֵאשִׁית* af te leiden. Lezen we “In den beginne schiep God...”, dan mogen we geen bepaald lidwoord invoegen; lezen we “In het begin van het scheppen van God...”, dan is dit wel mogelijk.

¹²⁶ J.A. Thompson (o.c., p. 12) wijst erop dat dit gegeven in de evangeliën gemeengoed is (zie bijvoorbeeld de volgorde van de verzoeken in de woestijn bij Matteüs en Lukas), in tegenstelling tot het verhaal van Gen 1.

¹²⁷ Zie M. Kline, “Because It Had Not Rained” in: *Westminster Theological Journal* 20 (1958) pp. 146-57.

ken.¹²⁸ Vanaf Gen 2,4 lijken er wetten te gelden die er in Gen 1 nog niet waren, of niet van belang waren. Een ander verschil is dat Gen 1 spreekt in termen van heersen, terwijl Gen 2 spreekt van het veel bescheidener dienen/bebouwen en bewaren. Dit sluit aan bij de visie van Gen 1 waar de mens de kroon op de schepping is en het beeld van God, terwijl in Gen 2 de mens uit stof wordt genomen. Dit verschil in karakter verhindert een simpele verbinding tussen of gelijkschakeling van Gen 1 en 2-4.

Als we aan de ene kant Gen 1 moeten zien als ouverture of proloog, een strak gecomponeerd geheel, en aan de andere kant de hoofdstukken Gen 2 en verder als teksten waarin telkens iets 'gebeurt', dan dringt de associatie zich op dat we in Gen 2 en verder te maken hebben met geschiedschrijving, weliswaar uit een andere tijd en cultuur, maar niettemin als een tekst met de pretentie iets te zeggen over wat zich ooit, toen en daar, heeft afgespeeld. Het lijkt er sterk op dat die pretentie met het woord toledot zelf gegeven is: "Dit is wat gebeurde...".

Als bovengenoemde conclusies juist zijn, dan zijn we genoodzaakt de twee verhalen verschillend te lezen. Het scheppingsverhaal in Gen 1 lijkt, ondanks de terugkerende referentie naar de dagen, min of meer buiten de gewone tijd(srekening) te staan. Een gevolg is ook dat er ruimte is het tuinverhaal te lezen als verhalen met een grotere historische claim dan we gewend zijn. Het gedeelte over de schepping van de man en de vrouw, dat eerder poëtisch dan prozaïsch te lezen is, zou als een soort recapitulatie of *epilepsis*¹²⁹ van wat voorafgaat kunnen gelden, in lijn met de indeling van de eerste toledot-episode van Hieke, maar dan in de variant op pagina 24.

Deze oplossing verhindert de veronderstelling dat de schrijver/redacteur twee keer hetzelfde wilde beschrijven, of de eventuele herhalingen die in Gen 2 genoemd worden te zien als gebeurtenissen die ergens in Gen 1 ingepast moeten worden;¹³⁰ de scheppingsverhalen¹³¹ gaan over verschillende zaken, ze hebben elk een eigen betekenis en verhaalopbouw, die als twee verschillende stoffen niet vermengd mogen worden (Lev 19,19!).¹³² De vertelling van Gen 2-3 heeft zin omdat we door Gen 1 bekend zijn met de spelers, de setting en de verhoudingen in de wereld. Na Gen 2,1, dat het einde markeert van de schepping van de hemel en de aarde, en tevens van de inleiding, volgt de toledot van de hemel en de aarde: "Het verhaal van God en de mensen kan beginnen". Dát is het moment van referentie, in tegenstelling tot het moment van heenzending van de ongehoorzame mens uit de tuin.

¹²⁸ Naast Kline (o.c.) ook Breukelman, BT I,3, p. 173v.

¹²⁹ Epilepsis, letterlijk 'terugval', bedoeld als tegenstelling van de prolepsis, dat wil zeggen een teruggrijpen van de tekst op dingen die reeds geweest zijn.

¹³⁰ Zie voor de uitwerking noot 20.

¹³¹ Het begrip 'scheppingsverhaal' past overigens beter bij Gen 1 dan bij Gen 2-3.

¹³² Vgl. Breukelman BT I,3 p. 161-167.

5.2 Geschiede-Urgeschiede

Vanuit dit perspectief is ook een ander licht te werpen op wat Westermann schrijft over de zijns inziens onmogelijkheid van een historisch mensenpaar, en dat in het eerste hoofdstuk al is aangehaald. Het is de vraag of het boek Genesis na het eerste hoofdstuk een cesuur nodig heeft. Het citaat in zijn geheel luidt:

„Wenn in Gn 2-3 nicht [a] zwei Individuen gemeint sind, sondern die urzeitlichen Repräsentanten der Menschheit, wenn mit dem Ungehorsam und dem Vergehen nicht [b] ein in der *Geschichte* fixierbarer *Augenblick* gemeint ist, sondern *urzeitliches Geschehen*, wenn hier nicht [c] von einem vererbbaaren Sündenstatus und [d] vom Tod nicht als Strafe gesprochen werden kann, dann ist ein unüberbrückbarer Gegensatz zwischen dem, was Gn 2-3 eigentlich sagen wollte, und dem Erforschen der Anfänge der Menschengeschlechts nicht mehr notwendig.“¹³³

Wat betreft punt [a] is het niet noodzakelijk te kiezen tussen ofwel twee individuen ofwel oerhistorische vertegenwoordigers. Tegen de achtergrond van een reeds bestaande mensheid is het goed mogelijk twee van hen te positioneren als vertegenwoordigers van de mensheid bij JHWH God.

Wat betreft punt [b]: ook hier is een uitsluitende tegenstelling niet noodzakelijk.

Wat betreft de punten [c] en [d] is de conclusie ingrijpender. Aangaande [c]: We zijn gewend de constructie van het gevat zijn in Adam dan wel Christus verscheiden te duiden. ‘In Adam hebben allen gezondigd’ is in de traditie geworden dat de mens behept is met een erfzonde, een gegeven waar iedereen in deelt vanwege het feit dat iedereen biologisch van Adam afstamt. Wat betreft het in Christus zijn spreekt Paulus echter in forensische zin: Christus’ gerechtigheid wordt de mens toegerekend als hij zijn heil in Hem zoekt. Als nu de situatie zo was dat Adam niet de eerste mens was, moet ook over het deel hebben aan Adam in forensische zin gesproken worden en niet in biologische zin. Niet iedereen is dan een biologische afstammeling van Adam, maar dan wel door hem vertegenwoordigd.

Wat betreft [d], de dood als de straf op de zonde, is te zeggen dat die in het verhaal van Gen 2-3 niet te zien is als natuurlijke dood, maar als scheiding tussen God en mens. De dood als biologisch fenomeen was al aanwezig, in ieder geval in de dierenwereld en naar nu dus blijkt ook in de mensenwereld. Dat wordt onderbouwd door het feit dat de mens en zijn vrouw niet direct lichamelijk sterven als ze van de vrucht gegeten hebben,¹³⁴ en het simpele feit dat er een boom van eeuwig leven in de tuin stond. Als de mens al eeuwig leven had, zou die niet nodig zijn geweest. In de situatie na de

¹³³ Westermann, o.c., p. 379 (mijn ordening en cursivering).

¹³⁴ De slang spreekt een halve waarheid als hij zegt dat de mens niet zal sterven als hij van de vrucht eet, maar hij “ziet slechts aan wat voor ogen is”, de fysieke dood.

ongehoorzaamheid is de dood symbool van de ultieme scheiding *geworden*: tussen God en mens maar ook als bezegeling van de scheiding tussen ziel en lichaam, die intrad bij de ongehoorzaamheid.

Aan deze opsomming zou nog toegevoegd moeten worden dat de ‘zonde’ van Gen 3 betrekking heeft op de ongehoorzaamheid en in geen enkel opzicht op de beperktheid van de mens. Beperkt is hoe we gemaakt zijn, met een verstand en zintuigen die geen volledige greep kunnen krijgen op deze werkelijkheid waarin we wonen, laat staan op een God die dat gemaakt heeft.

Als dit allemaal klopt, is met Westermann te zeggen dat een “unüberbrückbarer Gegensatz” tussen de uitleg van Gen 2-3 en de wetenschappelijke gegevens niet meer nodig is.

5.3 Gen 5: nogmaals beeld van God

Een eigenaardigheid bij de toledot-formule van Gen 5,1 is de herhaling van de mens die geschapen is naar het beeld van God. In Gen 5,1-3 is te lezen (NBG-vertaling):

(5,1) Dit is het geslachtsregister van Adam. *Ten dage, dat God Adam schiep, maakte Hij hem naar de gelijkenis Gods; (2) man en vrouw schiep Hij hen, en Hij zegende hen en noemde hen „mens” ten dage, dat zij geschapen werden. (3) Toen Adam honderd dertig jaar geleefd had, verwekte hij (een zoon) naar zijn gelijkenis, als zijn beeld, en noemde hem Set.*

In dit citaat zijn de verzen 1b, 2 en 3aβ-b gecursiveerd omdat die in vergelijking met andere regels in de genealogie uniek zijn; ze komen alleen in de regel over Adam voor. De overige delen (vers 1a en 3aα) zijn een vast onderdeel van de genealogie. Volgens Wallace zijn de cursieve delen toevoegingen van een latere redacteur.¹³⁵ Van de toegevoegde woorden zijn alle te herleiden tot eerdere verzen (1,26-28; 2,4), behalve de woorden “en noemde hen „mens””. De invoeging als geheel blinkt uit in tweeslachtigheid: In vers 5,1 is de referentie aan de mens enkelvoud, maar zonder lidwoord (betekent dit dan een referentie aan Adam? ביום ברא אלהים אדם), waardoor Gen 2-4 in gedachten worden geroepen;¹³⁶ in 5,2 is de referentie in het meervoud (...schiep hen, ...zegende hen, ...hun naam...), waardoor de associatie met Gen 1 overweegt. Deze dubbele referentie zou kunnen betekenen dat daarmee de toledot van de hemel en de aarde in Gen 2,4 net als die van Ismaël en Esau tot zijtakken worden verklaard, maar daarvoor is de link met de genealogieën in Gen 4 weer te sterk.¹³⁷ De conclusie van Wallace¹³⁸ lijkt gerechtvaardigd dat de toledot van Adam aansluit niet bij een maar bij

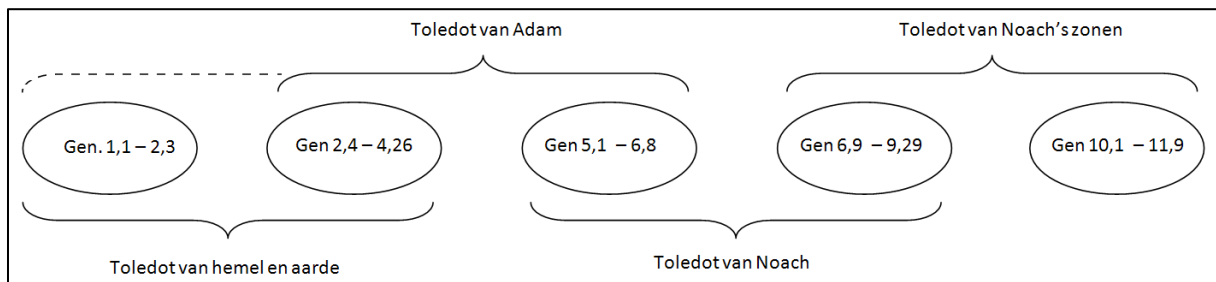
¹³⁵ Howard N. Wallace, “The Toledot of Adam” In: *Studies in the Pentateuch* (1990).

¹³⁶ Daarnaast lijkt deze passage ook een allusie naar Gen 1,1: בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ, die eveneens begint met een tijdsaanduiding en eindigt met een object, maar dan met een bepaald lidwoord.

¹³⁷ Bovendien wordt de genealogie van Kain lineair weergegeven en niet gesegmenteerd, zoals bij de andere zijtakken.

¹³⁸ Wallace, o.c., p. 21.

twee eerdere toledot. De eerder getoonde schakeling van toledot zal dan als volgt moeten worden aangevuld (zie de volgende figuur):

Figuur 7 Dubbele aansluiting van de toledot van Adam

Alvorens in te gaan op de mogelijke verklaringen voor de koppeling is met Wallace te constateren dat in Gen 5,1-3 zowel naar het P- als naar het J-verhaal wordt verwezen. Wallace gebruikt dit gegeven om de rol van de redacteur ten opzichte van de twee voorliggende tradities te bepalen. Of de redacteur dezelfde is als die de twee scheppingsverhalen met elkaar verbond is niet te zeggen, maar wel dat deze redacteur een extra dimensie wilde meegeven aan beide verhalen. Scherper nog dan met een simpele nevenschikking van de beide verhalen mogelijk is, komt hier de dubbelheid van de menselijke natuur naar voren: geschapen in eer, gevallen in oneer.

Volgens Wallace betekent de dubbele koppeling dat de toledot van Adam zowel aan het sombere verhaal van de val en ongehoorzaamheid is vastgemaakt, maar eveneens aan het glorieuze eerste hoofdstuk, met verwijzingen naar het geschapen zijn in Gods beeld, als man en vrouw en naar de zegen, waarvan de erop volgende generaties het bewijs zijn. Het gevolg is dat van de mensen van elke generatie blijkbaar gezegd kan worden dat zij in het beeld van God zijn geschapen. Immers, als dit naast Adam ook voor Seth het geval is, dan voor iedereen die na hem komt.

Daarnaast is het echter ook mogelijk dat de redacteur wilde benadrukken dat alle mensen biologisch van Adam afstammen. Door deze koppeling wordt namelijk een onderscheid tussen de *'adam* van Gen 1 en de Adam van daarna minder voor de hand liggend gemaakt, zodat de theologische lading, die aangeeft dat iedereen vertegenwoordigd is in Adam, biologisch onderstreept wordt. De koppeling zou een onderdeel kunnen zijn van de door Childs voorgestelde *'canonieke redactie'*, waarbij aanvankelijk historische verhalen van hun al te directe verwijzingen naar de werkelijkheid worden ontdaan om de zeggingskracht als canoniek verhaal voor latere generaties te versterken. Ook een aanwijzing als *"De mens noemde zijn vrouw Eva; zij is de moeder van alle levenden geworden"* in Gen 3,20, die als zodanig op een vreemde plaats staat, zou daarvan een voorbeeld kunnen zijn.

Hoe dan ook wordt de structuur van de toledot er enigszins door verstoord en de gedeelten van Gen 1 en 2-4 dichter naast elkaar gezet als een dubbele inleiding, zoals Weimar, Thomas en Breukelman ook schetsten. Als echter daarmee het begin van Genesis bij hoofdstuk 5 wordt gelegd, is het veel waarschijnlijker om de variatie van de toledot-formule aldaar (de verandering van אלה תולדת in ספר תולדות) eveneens aan te merken als een latere toevoeging, waarmee dat hoofdstuk extra nadruk krijgt als officieel begin van het boek, tegenover de dubbele inleiding van Gen 1-4, die die rol tot dan toe vervulde. En dat is dan weer een argument *contra* de theorie van het toledot-boek dat ten grondslag zou hebben gelegen aan P's versie van Genesis.

5.4 Nogmaals de vertegenwoordiger

Met al het waardevolle dat Breukelman gezegd heeft over het concept van vertegenwoordiging, is aan één nuance in zijn betoog extra aandacht te geven. Ter herinnering volgt een eerder gegeven citaat uit zijn Bijbelse theologie, I,3, nu met een extra zin toegevoegd (cursief), die naar mijn idee cruciaal is voor het betoog:

“Bij de verwekkingen van een mens gaat het om ‘zijn ganse huis na hem’, om al de hem representerende zonen. Gelijk het nu in het verhaal van de verwekkingen van Adam, de mens, om één in het bijzonder gaat temidden van al de andere representerende zonen (om Israël temidden van de volkeren), zo gaat het nu ook in het verhaal van de verwekkingen van de hemel en de aarde in Gen. 2:4b-4:26 precies eender om één in het bijzonder temidden van al de schepselen van ‘de hemel en de aarde’ om de mens op de aarde onder de hemel, om de mens op de akker voor [158] Gods aangezicht. *De mens is, om het met de woorden van Kol. 1:15 te zeggen, ‘de eerstgeborene temidden van al het geschapene’.*”¹³⁹

Breukelman trekt in dit citaat de conclusie inzake de toledot in het algemeen door naar de eerste, de toledot van de hemel en de aarde. Die algemene conclusie luidde ongeveer: zoals de bechor, de ‘eersteling’, zijn vader en broers vertegenwoordigt naar buiten, zo vertegenwoordigt Israël als uitverkoren zoon en volk alle volkeren bij God. Evenzo, stelt Breukelman, vertegenwoordigt de mens in Gen 2-4, als eerste van alle schepselen, de hele schepping bij God. Hij licht dit als volgt toe: “Alles wat er over de mens te zeggen valt, vinden we [in Gen 2,4 – 4,26] samengevat. (...) Wil je weten wat er met hen allen aan de hand is en wat er voor hen allen te verwachten is, let dan op die éne, want in die éne gaat het om hen allen.”¹⁴⁰ En elders: “Gelijk nu in de werkelijkheid van het leven alle zonen des mensen dat ene wezen, de mens, representeren, zo representeert nu omgekeerd (...) dit ene wezen, de mens, al zijn zonen.”¹⁴¹ Daarmee wordt het verhaal een soort “Elckerlijc”.

¹³⁹ Breukelman BT I,3 p. 157v.

¹⁴⁰ Breukelman BT I,2 p. 19.

¹⁴¹ Breukelman BT I,3 p. 151.

Toegegeven moet worden dat dit als resultante wel klopt, maar toch niet nauwkeurig genoeg is. Wanneer Breukelman bijvoorbeeld in het citaat hierboven stelt dat “de mens, om het met de woorden van Kol. 1:15 te zeggen, ‘de eerstgeborene temidden van al het geschapene’¹⁴² is, trekt hij feitelijk de mens *in het algemeen* als schepsel op één lijn met Christus. Paulus betreft dit gezegde op Christus, in wie (en in wie alleen) alle mensen de eerstgeborene van de schepping zijn. Als echter Paulus iemand tegenover Christus stelt als vertegenwoordiger van de mensen, dan noemt hij Adam. Dat is een stap die Breukelman niet zet. Als hij had gezegd: “Deze mens is, om het met de woorden van 1 Kor. 1:15 te zeggen...” in plaats van “de mens”, zou hij niet alleen dichter bij de bedoeling van Paulus zijn gebleven, maar wellicht ook dichter in de buurt van de tekst in Gen 2-4 zelf.¹⁴³ Deze mens, *terugziend te noemen ‘Adam’*, is degene die alle mensen bij God representeert. Naar algemeen wordt aangenomen zijn dat de mensen die na hem zullen komen, maar een nieuwe dimensie krijgt het concept van de vertegenwoordiging door die betrokken te zien op alle mensen die er al waren toen Adam zelf leefde, en die vóór hem leefden.

Met de herwaardering van het verband tussen Gen 1 en 2-3 komt er ruimte voor een andere lezing van Gen 2-3; daarin staat niet het verhaal van de eerste mens zonder meer, maar het verhaal van de eerste mens als *primus inter pares*, die door JHWH God uitgekozen werd om de mensheid bij hem te vertegenwoordigen. Gen 1 is te lezen als de achtergrond waartegen het verhaal van Gen 2-3 te lezen is en van waaruit de narratieve scope zich vernauwt tot die ene mens die uit hen allen ‘genomen’ werd om hen allen te vertegenwoordigen.

¹⁴² O.c., p. 158.

¹⁴³ O.c., p. 158. Breukelman citeert hier Schlatter bij, die de woorden *πάσης κτίσεως* in Kol 1,15 vertaalt als “(der Erstgeborene) *vor* allen Geschaffenen” (zijn cursivering), en die Breukelman vertaalt als “(de eerstgeborene) *ten opzichte van* al het geschapene.” De vertaling “*temidden van*”, als een genitivus partitivus wijst Breukelman in Kol 1,15 af, maar had hij strakker moeten toepassen in de context van Genesis: niet te midden van alle “schepselen” of “wezens”, waar Breukelman het maar even op houdt, maar te midden van alle *mensen*. (A. Schlatter, *Das Neue Testament, übersetzt von Adolf Schlatter*. Stuttgart, 1931, Kol. 1:15, 16.)

6 Hoe nu verder

Boeken over de oorsprong der dingen oefenen een bijzondere aantrekkingskracht op ons uit. Waar komen we vandaan? Hoe is het allemaal begonnen? De jaren van studie van en opgravingen naar het verleden hebben ons een perspectief op de geschiedenis van de wereld en onszelf gegeven dat zijns gelijke in de wereldgeschiedenis nauwelijks kent. Deze scriptie begon met de tegenstelling tussen de Bijbel en de wetenschap, een woordpaar dat inmiddels bijna archaisch overkomt: “die strijd hebben we toch al lang gehad?”. De eerlijkheid gebiedt ons te zeggen dat er altijd een fundamenteel verschil zal blijven tussen een wereld die begrensd is door onze zintuigen en rede, maar niettemin teruggrijpt naar de eerste uren, en een wereld die geloofd en gehoopt wil worden en die zich laat vinden door vermeende stiltes en afwezigheden, en die de existentiële kern van dit alles zoekt: wat nemen we van het verhaal van het verdwijnende verleden mee op reis, wat is het dat ons de waarheid vertelt over die God die met mensen wil omgaan?

Aan het eind van deze scriptie kom ik terug bij de hypothese van Stellingwerff. In hoeverre heeft die hypothese stand gehouden in de discussie? De aanpak is geweest om deze hypothese zoveel mogelijk vanuit de tekst van Genesis te testen. Cruciaal hierbij waren het gegeven van de vernauwing in de toledot-structuur in Genesis, die tegen veel onderzoek in wel degelijk is toe te passen op de situatie van Gen 2,4, en het kwalitatieve verschil tussen Gen 1 en de volgende hoofdstukken. Iets minder van belang was de hypothese van de zogenaamde canonieke redactie van Childs, waardoor verklaard kon worden dat het verhaal van de mensheid vóór Adam in de tekst van Genesis weer verborgen werd.

Met deze middelen is mijns inziens niet gebleken dat de hypothese van Stellingwerff onmogelijk is. Het is natuurlijk wel mogelijk bij de beoordeling van zijn idee alle Bijbelteksten aan te voeren die zowel de schepping in zeven dagen als het chronologische primaat van Adam handhaven, maar naar mijn idee is van de schrijvers van die passages niet te verwachten dat ze boven hun eigen perspectief zouden kunnen uitstijgen en de tekst als op onderhavige manier zouden ondervragen. Te bedenken is dat er ook geen aanleiding toe was om Gen 1-3 anders te lezen. Dat een andere lezing in deze tijd wel mogelijk is gebleken, is voor een groot deel ingegeven door de druk van de wetenschap.

Op een aantal zaken werpt de hypothese een radicaal ander licht.

- Zonde

Door veel theologen is aangegeven dat het tuinverhaal (Gen 2-3) niet over de zondeval gaat. Dat mag zo zijn, maar de huidige context heeft de ongehoorzaamheid van de mens omgevormd tot wat het in de traditie is geworden, menselijk tekort waaraan niemand van ons ontsnapt. Het karakter van de zonde verandert ingrijpend door de reconstructie. Zonde is niet zozeer een

ontologisch begrip, maar een relationeel begrip. De mens zondigde pas toen hem de kans geboden werd zijn beperkte bestaan goddelijke dimensies te geven met de kennis van goed en kwaad, dat wil zeggen alwetendheid. De constructie goed en kwaad heeft hier geen ethische betekenis maar wil de totaliteit aanduiden: “goed en kwaad” is “alles”. De zonde bij uitstek is het niet beperkt willen zijn, niet te willen zijn zoals we geschapen zijn.

- De oerstaat

Met de introductie van het verschil Urgeschichte-Geschichte verdwijnt de zondeloze oerstaat uit het zicht. Hier wreekt zich dat die oerstaat vaak in termen van het *eschaton* is beschreven, terwijl het over het *proton* gaat,¹⁴⁴ het begin van de wereld. De beperktheid in die wereld, met planten, dieren en mensen die kunnen sterven, hoorde er gewoon bij. Het niet meer sterven, wenen en lijden, hoort bij de Werkelijkheid 2.0, en niet eerder.

De positie van Adam en Eva verschilde in zoverre met die van de andere mensen, dat zij in de tuin verkeerden, met de mogelijkheid van een eeuwig leven – tenzij dat eeuwige leven ook kwalitatief was bedoeld, dus eerder symbool was voor een leven met JHWH God dan een fysiek eeuwig leven. Dit betekent dat het verhaal van Adam en Eva goeddeels ontmythologiseerd wordt. En als er geen sprake is van een mythe, hoeft er ook geen mythische *Urzeit* te worden verondersteld, waartegen ons eigen bestaan noodzakelijk moet worden afgezet en afgescheiden.

Wijs ik met deze interpretatie de uiteindelijke interpretatie die de eindredacteur aan het verhaal gaf nu af? Nee, de hele schepping deelt in Adam, niet alleen de mensen; alle mensen zijn in Gods beeld geschapen, niet alleen Adam. De theologische waarheid is meerder dan de biologische of historische. Maar mij ging het in deze scriptie erom mogelijke discrepanties tussen Genesis en de wetenschappen te overbruggen, en in dat kader moet de theologie soms meer "naar de mens spreken" om over te komen. Des te sterker zal daarmee ook de bedoeling van de redacteur naar voren komen, voor wie de theologische lading bepalend is geweest.

De uitkomst van dit onderzoek lijkt niet wereldschokkend: “de mensheid was er al lang voordat gesproken kon worden over Adam en Eva”; elke voorbijganger in de straat zal daar mee kunnen instemmen. Wat wel nieuw is, is dat de Bijbel ruimte laat voor deze situatie, zonder af te doen aan wat als het beginakkoord van de omgang van God met de mensen kan gelden: de mens, zijn gezellin, de tuin, wandelen met God.

¹⁴⁴ Vgl. J.A. Thompson, o.c. p. 9.

Desiderata

Nader onderzoek zou moeten worden gedaan naar de invulling van de functie van Adam. Paulus spreekt met regelmaat over heersen als hij Adam noemt, maar dan dat de dood is gaan heersen over de mensen. De gedachte ligt voor de hand daar bij te denken: "in plaats van Adam". Het beeld van Adam als heerser of koning zou onderbouwd kunnen worden door een studie naar de functie van de tuin in de mythologie van het Midden-Oosten. Vanouds is de tuin een ontmoetingsplaats van God en mensen. Vanuit dat idee is ook een ander licht te werpen op de tien generaties (in Genesis van Adam tot Noach) met wijzen/koningen in de Sumerische literatuur. Het is mogelijk dat ook die genealogie het koninklijk beeld van Adam onderstreept. Ten slotte: het idee van de canonieke redactie van Childs zou met de identificatie van de toevoeging in Gen 5,1-3 meer karakter kunnen krijgen. Van daaruit liggen mogelijkheden andere passages in de eerste hoofdstukken als zodanig te onderkennen.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Mijn vermoeden gaat in eerste instantie in de richting van Gen 1,29 en in 2,4 het woord **בהבראם**.

7 Samenvatting

Het doel van deze studie is om aan de hand van de tekst van Genesis aan te tonen dat er ruimte is voor de hypothese dat Adam was niet zozeer in tijd de eerste mens als wel de eerste, belangrijkste mens van een reeds bestaande mensheid, voor welke hij als vertegenwoordiger voor God stond. Ik probeer dit aan te tonen aan de hand van een studie van de toledot-structuur van Genesis en met name door de veronderstelling dat de narratieve vernauwing, die bij elke toledot-instantie optreedt, ook optreedt bij de eerste instantie van Gen 2,4. Het 'geheel', van waaruit de vernauwing plaatsvindt is, is aan de ene kant de hemel en de aarde zoals die door God zijn geschapen, die zich toespitst tot de tuin, en de mensheid, wier schepping in Gen 1 vermeld wordt, van waaruit een persoon in het bijzonder wordt genomen/uitgekozen, om de mensheid bij God te vertegenwoordigen in de tuin. Een tweede veronderstelling is dat Gen 1 dient als een soort introductie of ouverture, die als zodanig buiten de normale tijdsrekening staat zoals die door de toledot-structuur wordt verondersteld, beginnend bij Gen 2,4.

Op deze manier komt er meer ruimte voor een dialoog tussen de moderne wetenschap en de theologie, doordat de structuur van zeven dagen van Gen 1 niet meer letterlijk genomen hoeft te worden. Aan de andere kant wordt de parallelie tussen Adam en Christus versterkt in dat beiden een groep vertegenwoordigen waarmee ze meer forensisch dan biologisch zijn verbonden. De uitgebreide toledot-formule van Gen 5,1-3, die aanhaakt bij zowel de introductie van Gen 1 als het tuinverhaal in Gen 2-3, legt weer meer nadruk op een identificatie van 'adam in Gen 1, de mensheid, met 'adam in Gen 2-3, de vertegenwoordiger, waardoor voorrang wordt verleend aan de biologische verbinding tussen beide en de differentiatie die in de parallelle scheppingsverhalen naar voren komt, enigszins wordt bedekt.

8 Summary

The object of this study is to find biblical support for the hypothesis that Adam was not the first man chronically speaking, but rather that he should be seen as a “primus inter pares”, representing humanity before God, a humanity that already was in existence prior to Adam coming into existence. I attempt to prove this by studying the toledot-structure of Genesis and particularly I contend that the narrowing which follows each toledot-instance can also be found in Gen 2,4. The ‘whole’ out of which the narrowing in Gen 2,4 takes place is the heaven and the earth as created by God, which narrows down (in Gen 2) to the garden of Eden, and humanity, out of which one particular person is taken/chosen to represent all the others before God in the garden. Another assumption is that Gen 1 is to be seen as an introduction or overture, standing by itself outside ‘our’ space and time as dictated by the toledot-occurrence, starting from Gen 2,4 onward.

In this way the dialogue between sciences and the Bible about the beginnings of the world and humanity is given a new impetus. Also, the parallel between Adam and Christ becomes stronger as in both instances they act as a representative of a group with which they are forensically, more than biologically, connected. The augmented toledot-formula in Gen 5,1-3, with links to Gen 1 as well as to Gen 2, seems to strengthen the identification of ‘adam, humanity in Gen 1 with ‘adam, the representative in Gen 2, thereby giving priority to the biological connection between Adam and humanity and concealing so to speak this aspect of the multi-faceted duplet stories about creation and the beginning of God’s story with mankind.

9 Literatuurlijst

- Asselt, Willem van** 2005 Adam en Eva als laatkomers. De pre-adamitische speculaties van Isaac La Peyrère (1596-1676). in: Harm Goris en Susanne Hennecke (red.), Adam en Eva in het paradijs. Actuele visies op man en vrouw uit 2000 jaar christelijke theologie [Utrechtse studies, 7], p. 99-115. Meinema, Zoetermeer.
- Barkun, Michael** 1996 *Religion and the Racist Right: The Origins of the Christian Identity Movement*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC.
- Blenkinsopp, Joseph** 1992 *The Pentateuch. An introduction to the first five books of the Bible*. The Anchor Bible Reference Library. Doubleday, New York.
- Blenkinsopp, Joseph** 2011 *Creation, Un-creation and Re-creation. A Discursive Commentary on Genesis 1-11*. T&T Clark International, London, New York.
- Blum, Erhard** 1985 *Die Komposition der Vätergeschichte*. Wissenschaftliche Monographien zum AT & NT Band 57. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn.
- Breukelman, Frans** 1991 Das Buch Genesis als das Buch der תולדות Adams, des Menschen, in: Ute Gniewoss, Hrsg, *Störenfriedels Zeddelkasten. Geschenkspapier zum 60. Geburtstag von Friedrich-Wilhelm Marquardt*. Alektor Verlag, Berlin.
- Breukelman, Frans** 1992 *Bijbelse Theologie Deel I,2: תולדות De theologie van het boek Genesis*. Kok, Kampen.
- Breukelman, Frans** 2010 *Bijbelse Theologie Deel I,3: Ouvertures van Genesis*. Kok, Kampen.
- Carr, David M.** 1996 *Reading the Fractures of Genesis: Historical and Literary Approaches*. Westminster John Knox Press, Louisville, KY.
- Carr, David M.** 1998 Βίβλος Γενέσεως Revisited: A Synchronic Analysis of Pattern in Genesis as Part of the Torah. *ZAW 110*, pp 159-172; 327-347.
- Cassuto, U.** 1964 *A Commentary on the book of Genesis. From Adam to Noah*. Translated from the Hebrew by Israel Abrahams. Volume 1 of 2 Volumes. Magnes Press, Hebrew University, Jerusalem.
- Childs, B.S.** 1978 The Exegetical Significance of Canon for the Study of the Old Testament. In: *Supplements to Vetus Testamentum, vol. 29*, p. 66-80. Brill, Leiden.
- Childs, B.S.** 1980² *Introduction to the Old Testament as Scripture*. Fortress Press, Philadelphia.
- Eißfeldt, Otto** 1966 Biblos geneseōs in: *Kleine Schriften zum Alten Testament III*, pp 458-470. Tübingen.
- Eißfeldt, Otto** 1968 Toledot in: *Kleine Schriften zum Alten Testament IV*, 1-7. Tübingen.
- Gertz, Jan Christian** 2012 The Formation of the Primeval History. In: Evans, Craig A., Joel Lohr en David Petersen, *The Book of Genesis: Composition, Reception, and Interpretation*. Brill, Leiden.
- Gispén, W. H.** 1966 *Schepping en Paradijs*. Verklaring van Genesis 1-3. J. H. Kok, Kampen.
- Gregorius van Nyssa** 379 *De opificio hominis*
- Hess, Richard S.** 1990-1 Splitting the Adam: The usage of 'adam in Genesis I-V. *Studies in the Pentateuch*, ed. John Emerton et al. VTSup 41 (p. 1-15). Brill, Leiden.
- Hess, Richard S.** 1990-2 Genesis 1-2 in its Literary Context. *Tyndale Bulletin 41.1* p. 143-153.
- Hess, Richard S.** 1995 Gen. 1-2 and Recent Studies of Ancient Texts. *Science and Christian Belief, Vol. 7 No. 2*, p. 141-149.
- Hieke, Thomas** 2003 *Die Genealogien der Genesis*, Herders Biblische Studien 39, Herder, Freiburg i. Br. u.a.
- Holwerda, B.** 1954 *Dictaten deel 1: Historia Revelationis veteris testamenti*. Eerste (1954) en tweede (1961) aflevering. Kampen (niet in de handel)
- Jacob, Benno** 1934 *Das erste Buch der Tora, Genesis*. Übersetzt und erklärt von Benno Jacob, Schocken Verlag, Berlin.
- Jong, H. de** 2002 *Van oud naar nieuw*. Kok, Kampen.
- Kikawada, Isaac. M.** 1983 The Double Creation of Mankind in Enki and Ninmah, Atrahasis I 1-351, and Genesis 1-2. *Iraq 45*: 43-45.

- Kline**, Meredith G. 1958 Because It Had Not Rained. *Westminster Theological Journal* 20, p. 146-157.
- Koch**, Klaus 1999 Die Toledot-Formeln als Strukturprinzip des Buches Genesis. In: Beyerle, Stefan (Editor); Mayer, Günter (Editor); Strauss, Hans (Editor) *Recht und Ethos im Alten Testament--Gestalt und Wirkung: Festschrift für Horst Seebass zum 65. Geburtstag*, p. 183-191. Neukirchener, Neukirchen-Vluyn.
- Külling**, Samuel R. 1964 *Zur Datierung der „Genesis P-Stücke“* namentlich des Kapitels Genesis XVII. J. H. Kok, Kampen.
- Millard**, Matthias, 2001 *Die Genesis als Eröffnung der Tora. Kompositions- und auslegungsgeschichtliche Annäherungen an das erste Buch Mose* (WMANT 90), Neukirchen-Vluyn.
- Riemersma**, N. A. 2011 Genealogie en Genesis 5: Henoch en Noach, in: *Interpretatie 19,5*, p. 22-24.
- Scharbert**, Josef 1970 Der Sinn der Toledot-Formel in der Priesterschrift in: *Wort – Gebot – Glaube: Beiträge zur Theologie des Alten Testaments*. Walther Eichrodt zum 80. Geburtstag. Zusammen mit Johann Jakob Stamm und Ernest Jenni; herausgegeben von Hans Joachim Stoebe. p. 45-56. Zwingli Verlag, Zurich.
- Scharbert**, Josef 1974 Quellen und Redaktion in Gen 2,4b – 4,16. *Biblische Zeitschrift ns 18 no 1*, p 45-64.
- Schmid**, Konrad 2012 Genesis in the Pentateuch in: Evans, Craig A., Joel Lohr en David Petersen, *The Book of Genesis: Composition, Reception, and Interpretation*. VTSup 152. Brill, Leiden.
- Ska**, Jean-Louis 2006 *Introduction to Reading the Pentateuch*. Eisenbrauns, Winona Lake, IN.
- Stellingwerff**, J. 1965 *Oorsprong en toekomst van de creatieve mens*. Christelijk perspectief IX. Buijten en Schipperheijn, Amsterdam.
- Stordalen**, Terje 1992 Genesis 2,4. Restudying a locus classicus in: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft, vol 102, afl. 2*, p. 163-177.
- Stordalen**, Terje 1992 Man, soil, garden: Basic plot in Genesis 2-3 reconsidered. In: *JSOT* 53, p. 3-25.
- Stordalen**, Terje 2011 The God of the Eden Narrative. In: *Enigmas and Images; Studies in Honor of Tryggve N.D. Mettinger*. Edited by Göran Eidevall and Blaženka Scheuer, p. 3-21. Eisenbrauns, Winona Lake, IN.
- Tengström**, Sven 1981 *Die Toledotformel und die literarische Struktur der priesterlichen Erweiterungsschicht im Pentateuch*. CWK Gleerup, Lund.
- Thomas**, Matthew A. 2011 *These Are the Generations: Identity, Covenant, and the 'toledot' Formula*. Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies 551. T&T Clark, New York.
- Thompson**, J.A. 1966 Genesis 1-3: Science? History? Theology? In: *Theological Review*, 3 (1966). Later online gepubliceerd als: *ISCAST Online Journal Pre-2005 Vol. 0*. (http://www.iscast.org/journal/articles/Thompson_J_1996-09_Genesis_1-3_Science_History_Theology.pdf).
- Thompson**, Thomas L. 1987 *The Origin Tradition of Ancient Israel. I. The Literary Formation of Genesis and Exodus 1-23*. JSOT Supp. 55, JSOT Press, Sheffield.
- Wallace**, Howard N. 1990 The Toledot of Adam. *Studies in the Pentateuch* p. 17-33. Brill, Leiden.
- Walsh**, Jerome T. 1977 Genesis 2:4b–3:24: A Synchronic Approach. *Journal of Biblical Literature* 96, pp 161-77.
- Walton**, John H. 2009 *The Lost World of Genesis one. Ancient Cosmology and the Origins Debate*. InterVarsity Press, Downers Grove, IL.
- Walton**, John H. 2011 *Genesis 1 as Ancient Cosmology*. Eisenbrauns, Winona Lake, IN.
- Weimar**, Peter 1974/2008 *Studien zur Priesterschrift*. Forschungen zum Alten Testament 56, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Weimar**, Peter 1977 *Untersuchungen zur Redaktionsgeschichte des Pentateuch*. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 146.
- Wenham**, Gordon 1986 Sanctuary Symbolism in the Garden of Eden Story. In: *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies, Division A: The Period of the Bible*. World Union of Jewish Studies, Jerusalem.

- Wenham, Gordon** 1987 Word Biblical Commentary, Vol. 1: Genesis 1-15. Thomas Nelson, Nashville, KY.
- Wenham, Gordon** 1999 The Priority of P in: *Vetus Testamentum*, Vol. 49, Fasc. 2 (april, 1999).
- Westermann, Claus** 1976 Genesis 1 - 11 (BKAT I/1). Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn.
- Wilson, Robert R.** 1977 *Genealogy and History in the Biblical World*. Yale University Press, New Haven.
- Woudstra, Marten H.** 1970 Toledot of the Book of Genesis and their redemptive-historical significance. *Calvin Theological Journal* 5 no 2 N, p 184-189.
- Young, Davis A.** 1995 The Antiquity and the Unity of the Human race Revisited, in: *Christian Scholar's Review* XXIV: 4, p. 380-396.
- Zerzan, John** 2002 *Why Primitivism* (<http://johnzerzan.net/articles/why-primitivism.html>)